

Tijdschrift voor vrouwenstudies

Redactie

Tjitske Akkerman, Liesbeth Bervoets, Thea Campagne, Roos de Haas, Joke Hermsen, Sylvia Lammers, Alkeline van Lenning, Riet Paasman, Greetje Timmerman, H el ene Vossen, Odile Verhaar, Monique Volman

Redactieraad

Titia Bos, Jeanne de Bruijn, Coosje Couprie, Freda Dröes, Angela Grooten, Rina Van der Haegen, Ans Hobbelink, Jacintha Kannekens, Jytte Kronig, Greet Kuipers, Nelly Oudshoorn, Janneke Plantenga, Mieke Verloo, Marianne van de Wijngaard

Redactiesecretariaat

TvV, p/a Spinhuisstraat 2, 6511 TT Nijmegen

Kopij

Artikelen of voorstellen voor artikelen behoren in tweevoud – getikt op dubbele regelafstand en 50 aanslagen per regel – opgestuurd te worden aan bovenstaand redactieadres.

Uitgeverij en abonnementenadministratie

SUN, Postbus 1609, 6501 BP Nijmegen, tel. (080) 22 17 00
(tussen 9.00 en 13.00 uur).

Abonnementen

Een jaargang omvat vier nummers van gemiddeld 120 bladzijden. De prijs per jaargang bedraagt f 48,50. Voor studenten en anderen met een minimum-inkomen geldt een gereduceerd tarief van f 38,50. Voor instellingen bedraagt de abonnementsprijs f 58,50. Men kan zich ook tussentijds abonneren, de prijzen zijn dan evenredig lager. Nieuwe abonnementen kunnen zowel schriftelijk als telefonisch worden opgegeven bij de uitgeverij. Voor de betaling dient men een acceptgirokaart af te wachten. Abonnementen worden automatisch verlengd, tenzij men  en maand v or het einde van het kalenderjaar schriftelijk opzegt. De prijs van een los nummer bedraagt f 16,50.

Ontwerp omslag: Leo de Bruin

Inhoud

Artikelen

- 3 De industrialisering van keuken en koken. Toenemende bindingen tussen huishoudens en bedrijven van 1920 tot 1970 *Anneke H. van Otterloo*
- 28 Wankele wezens. Het premenstrueel syndroom en de constructie van vrouwelijkheid *Els Bransen*
- 43 'Hoe voortreffelijk zij was'. Hoe de schrijver van de *Camera Obscura* zijn mening over onderwijs aan meisjes 'verpakt' *Anna Donck*
- 58 ... En lust voor ons allen! Het einde van de seksualiteitsdiscussie in de vrouwenbeweging? *Evelien Tonkens en Monique Volman*

Proefschriftfragmenten

- 75 Onbegrensd lijnen. Een onderzoek naar de culturele en seksespecifieke factoren in de ontwikkeling van anorexia nervosa *Greta Noordenbos*
- 81 Traces de femmes. Présence féminine dans le journalisme français du XVIIIe siècle *Suzan van Dijk*

Verslagen van bijeenkomsten

- 86 Zomeruniversiteit Vrouwenstudies. Impressie van een week in Groningen, 26 juni tot 2 juli 1987 *Denise de Costa*
- 88 Third International Interdisciplinary Congress on Women. Dublin, 6-10 juli 1987 *Roelien den Ouden*
- 90 'The art machine. Exposures on the art scene'. Internationaal symposium van de Stichting Vrouwen in de Beeldende Kunst, Leiden en Amsterdam, 10 tot 16 september 1987 *Mirjam Westen*
- 92 Over kennis, macht en geslacht. Verslag van het symposium 'The gender of power'. Leiden, 24-25 september 1987 *Joan Wolffensperger*
- 95 Studiedag 'Vrouw en informatisering'. Universiteit Twente, 14 oktober 1987 *Nelleke Vercouteren*
- 97 'Racisme en vrouwengeschiedenis'. Verslag van een themadag. Katholieke Universiteit Nijmegen, 7 november 1987 *Karin IJssel*

Recensies

- 99 Ondernemerschap als feministische strategie? 'Women in small business. Focus on Europe' van Rik Donckels en Jane Meijer (red.) en 'Women in charge. The experiences of female entrepreneurs' van Robert Goffee en Richard Scase *Anna Aalten*
- 102 Katijf met de muziek mee. 'Katijf, feministisch tijdschrift' *Marei Zwinkels*
- 106 'Sporen van vrouwen. Zes historische wandelingen door Amsterdam' van Leontine Bijleveld en Dineke Stam *Hanneke Oosterhof*
- 108 Bitter en weerspanning. 'Mara, tijdschrift voor feminisme en theologie' *Marga Baas*
- 110 Kroniek
- 115 IAV-inventarisatie
- 120 Summaries
- 123 Gegevens over de auteurs

Anneke H. van Otterloo
De industrialisering van keuken en koken
 Toenemende bindingen tussen huishoudens en
 bedrijven van 1920 tot 1970*

De geschiedenis van huishoudelijke arbeid heeft in het buitenland tot nu toe meer belangstelling van feministische schrijfsters gewekt dan in Nederland. Susan Strasser, Ruth Schwarz-Cowan en anderen benadrukken het paradoxale verloop van deze ontwikkeling voor vrouwen.¹ De invloed van de industriële revolutie in de vorm van een toenemende beschikbaarheid van apparaten en andere voorzieningen, zoals geconserveerd en voorbewerkt voedsel, hebben volgens hen wel tot verlichting van de arbeid maar niet tot tijdsbesparing geleid en zeker niet direct tot een toename van het aantal buitenshuis werkende gehuwde vrouwen. Liesbeth Bervoets stuit bij haar onderzoek naar de beweging voor rationalisering van het huishouden in Nederland gedurende het Interbellum eveneens op deze discrepantie. Het proces van verhoging van de aan het verzorgingsniveau gestelde eisen en de groeiende belangen van een expanderende industrie bij de gezinsconsumptie behoren tot de voornaamste verklaringen die voor deze ontwikkeling zijn gegeven. Statusverlies door mechanisering wordt in de visie van Strasser en Schwarz-Cowan niet gecompenseerd door statuswinst buiten de gezinssfeer. Huisvrouwen zouden zich hebben laten manipuleren door misleidende reclame, die de vrouwenbevrijding heeft belemmerd, en zij doen dat nog steeds.²

Dit artikel gaat over de vraag hoe deze ontwikkeling hier te lande is verlopen en of de bovengenoemde interpretatie een juist beeld geeft van de opvattingen en idealen van de vrouwen in kwestie. In het onderzoek dat ik hiernaar deed, staat één huishoudelijk taak centraal: de voedselbereiding.

* Liesbeth Bervoets, Rineke van Daalen, Bart van Heerikhuizen en Johan Overduin bedank ik voor hun kritische opmerkingen bij een eerdere versie van dit stuk.

1. S. Strasser, *Never Done. A history of American housework*. New York (Pantheon Books) 1982; R. Schwarz-Cowan, *More work for mother. The ironics of household technology from the Open Hearth to the Microwave*. New York (Basic Books) 1983; L. Bervoets, *Telt zij wel of telt zij niet. Een onderzoek naar de beweging voor de rationalisatie van huishoudelijke arbeid in de jaren twintig*. Sociologisch Instituut UvA, Amsterdam 1982.

2. B. Friedan, *The feminin mystique*. Harmondsworth (Penguin Books) 1963, pp. 181-225; B. Ehrenreich en D. English, *For her own good. 150 years of the experts' advice to women*. Londen (Pluto Press) 1979, pp. 127-165.

Afgezien van de verzorging van kinderen ervaren huisvrouwen dit aspect van hun werk als het meest plezierig.³ Juist in de keuken en het koken is de industrialisering gedurende de afgelopen halve eeuw vergaand voortgeschreden. Hierbij zijn huisvrouwen in toenemende mate afhankelijk geworden van wat de markt hun voor de uitvoering van deze taak biedt. Het ontstaan van gescheiden sferen tussen mannen en vrouwen, een gevolg van de industrialisering dat al vaker is besproken, ging met andere woorden samen met de groei van een andere, meer complexe figuratie: die tussen huishoudens en bedrijven.⁴ In dit proces speelden voorstandsters van modernisering in de huishouding dikwijls een prominente rol. Uit het verzamelde materiaal moge blijken, dat de vermelde feministische visie uit de tweede golf in de onderzochte periode in ieder geval niet de overheersende was.⁵ Integendeel. Belangen van huisvrouwen en fabrikanten werden veeleer gezien als in elkaars verlengde liggend.

Propaganda voor de modernisering van keukenarbeid

De vrouwenbeweging heeft na de verwerving van het kiesrecht aan het begin van het Interbellum haar grootste elan verloren. Er zijn nog enkele verenigingen die zich inzetten voor vrouwenarbeid in ruime zin, zoals de Sociaal-Demokratische Vrouwen Propaganda Clubs, maar de strijdbaarheid begint te verschuiven naar het terrein van de huishoudelijke arbeid. Hier bruist het in deze periode van de initiatieven en activiteiten. De Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen, opgericht in 1912 als vakvereniging 'omdat het huishouden inderdaad een vak is dat beter of minder goed kan worden uitgeoefend',⁶ gaat als brandpunt hiervan fungeren. De vereniging is voortgekomen uit het Nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid op initiatief van Anna Polak en Marie Heinen, die huisvrouwenwerk evengoed als betaalde arbeid serieus nemen. De Vereniging, die haar leden vooral uit de welvarende middenklasse recruteert, wil de belangen van huisvrouwen be-

3. A. Oakley, *The sociology of housework*. Londen (Robertson) 1974, pp. 41-60; Ned. vert. *De huisvrouw en haar werk*. Amsterdam (Van Gennep) 1979.

4. C. van der Weele. 'Een noodzakelijke probleemverschuiving voor feministies onderzoek: naar figuraties van vrouwen en mannen', in: *Tijdschrift voor vrouwenstudies* 11, jrg. 3, nr. 3, 1982, pp. 409-416; B. Ehrenreich en D. English, a.w., pp. 162-163.

5. Naast primaire bronnen (advertenties, reclamefolders, vraaggesprekken en archieven), maakte ik gebruik van gedenkboeken en andere secundaire literatuur.

6. *Maandblad van de Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen*, jrg. 1, nr. 1, 1913 p. 2; de citaten zijn uit dit eerste nummer genomen. Zie ook I. Jonker, *Huisvrouwenvakwerk. 75 jaar Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen*. Baarn (Bosch en Keuning) 1987.

hartigen door naar mogelijkheden te zoeken om hun arbeid te verlichten. Het belangrijkste probleem van deze dames bestaat in 'het nader brengen van de oplossing van het dienstbodenvraagstuk'. Daarnaast streven de Huisvrouwen naar 'hygiënische woningbouw en praktische woninginrichting', 'het zo weinig mogelijk opvoeren van het huishoudbudget' en 'het zoveel mogelijk gebruik maken van alle deugdelijke middelen op huishoudgebied'. Deze ideeën over de noodzaak van een betere vervulling van huishoudelijke arbeid zijn niet nieuw. Een andere groep vrouwen draagt al enige decennia met succes overeenkomstige opvattingen uit: de leraressen aan kook- en huishoudscholen.⁷

Beide groepen vrouwen, kookleraressen en de leden van de Vereniging willen 'huisvrouwen meer bewust maken van de mooie taak die zij hebben te vervullen'. Dit zal uiteindelijk resulteren in een hogere waardering van hun arbeid. Daartoe maken zij graag gebruik van de toegenomen kennis op het gebied van voedingsleer en hygiëne en staan zij ook in andere opzichten positief ten opzichte van moderne methoden en nieuwe vindingen op huishoudelijk gebied. De praktijk van het onderwijs, vooral waar dat gericht is op de armere vrouwen, verhindert de leraressen regelmatig om deze toe te passen. De Vereniging echter kan – niet belemmerd door materiële zorgen – haar voorttrekkersrol in de modernisering van het huishouden vervullen. Op dit gebied hebben zich de laatste decennia, meent zij, tal van nieuwe mogelijkheden voorgedaan die arbeid en tijd van huisvrouwen kunnen sparen. Nu goede dienstboden steeds schaarser of onbetaalbaar worden en collectieve oplossingen na de oorlog, binnen de vereniging en daarbuiten, nauwelijks meer van de grond komen,⁸ is dat hard nodig. Rationalisering en mechanisering worden nieuwe manieren om het huishoudelijk werk toch gedaan te krijgen. Deze arbeid is geen sinecure en dient volgens de Vereniging te voldoen 'aan onze eischen van thans'.

Tot deze eisen gaan in ieder geval de gemakken behoren van stromend water, verwarming en verlichting. Vooral in de steden zijn dikwijls al voorzieningen in de woning voor de aansluiting op de leidingen voor water en gas. Daarnaast is een nieuwe energiebron in opkomst: elektriciteit. Voor verlichtingsdoeleinden gaat de 'flesch met licht' juist in deze periode het gas

7. A.H. van Otterloo, 'Voedzaam, smakelijk en gezond. Kookleraressen en pogingen tot verbetering van eetgewoonten tussen 1880 en 1940', in: *Sociologisch Tijdschrift*, jrg. 12, nr. 3, 1985, pp. 495-543.

8. Beide 'oplossingen' voor het huishoudelijk werk moeten hier buiten beschouwing blijven. Zie bijv. B. Henkes en H. Oosterhof, *Kaatje ben je boven? Leven en werken van Nederlandse dienstbodes 1940-1980*. Nijmegen (SUN) 1985; en G. Arons e.a., *Kollektivering van huishoudelijke arbeid*. Afd. Vrouwenstudies F.S.W, UvA, Amsterdam 1980.

steeds meer vervangen, op straat, maar ook in de nieuwbouwwoningen voor arbeiders. Ook als krachtbron blijkt elektriciteit, voorlopig nog op zeer beperkte schaal, in de huishouding te kunnen worden toegepast. Het gebruik van toestellen aangedreven door een elektromotor verkeert nog in een beginstadium. In 1920 verschijnen de eerste advertenties voor stofzuigers in het *Maandblad*. Als warmtebron en voor de spijsbereiding worden nog voornamelijk steenkool, turf en petroleum gebruikt, maar ook dat begint te veranderen. Het gemeentegasbedrijf in Amsterdam maakt krachtig propaganda voor de aanwending van zijn produkt voor deze doeleinden, en in de gaswinkel in de Leidsestraat behoren gasfornuizen en -komforen tot de meest verkochte artikelen.⁹ In het *Maandblad* worden nieuwe vindingen op dit gebied uitvoerig en kritisch besproken: 'Steeds meer begint de overtuiging dat gas de aangewezen brandstof voor de keuken is veld te winnen: een gevolg van het feit dat drie voornaamste factoren: zuinigheid, zindelijkheid en gemak, door de toepassing ervan bevorderd worden' (1923). Naast een streven naar voortdurende technische verbeteringen van toestellen, valt ook de aandacht voor de vormgeving op: het Mondriaan-fornuis doet zijn intrede. Al deze gemakken gelden nog vrijwel uitsluitend voor huisvrouwen in de steden; voorlopig zijn leidingen voor het platteland technisch nog niet uitvoerbaar of te duur.

Rationele spijsbereiding: de opmars van merkartikelen

De komst van de techniek in de huishoudelijke voedselbereiding beperkt zich niet tot de voorzieningen van gas, water, elektriciteit en bijbehorende toestellen. De 'mechanisering' strekt zich ook in toenemende mate uit tot de organische substantie, het voedsel zelf.¹⁰ Technische ontwikkeling in methoden van bewerking en conservering hebben voor fabrikanten nieuwe mogelijkheden geschapen. Daarnaast bieden de veranderde levensomstandigheden van stedelijke gezinnen kansen op tot dan toe onbenutte afzetgebieden. Producenten van beschuit, koek, conserven, vleesextract en margarine gaan zich steeds vaker richten op huisvrouwen in plaats van op leger en (handels)vloot. Het assortiment aan verduurzaamde en voorbewerkte levensmiddelen breidt zich uit, in versneld tempo na 1920.¹¹ Het maken van

9. *De Koppeling. Maandblad van het Gemeente-energiebedrijf van Amsterdam*, september 1978, p. G12.

10. S. Giedion, *Mechanization takes command. A contribution to anonymous history*. (1948), New York (Norton & Co) 1975, p. 196.

11. M. Ouweland, *Kookboeken rond de eeuwwisseling. Veranderingen in het koken voor vrouwen in de keuken*. Scriptie, Sociologisch Instituut UvA, 1983, pp. 19-23.

reclame voor merkartikelen, in het buitenland al langer gebruikelijk, manifesteert zich nu ook krachtig in Nederland. Advertenties veranderen van loutere aankondigingen van de verkrijgbaarheid van bepaalde artikelen bij een bepaalde leverancier in wervende teksten, dikwijls voorzien van afbeeldingen. Hiermee wordt een nieuwe fase ingeluid in het proces van toenemende vervlechting van huishoudens met de markteconomie. Zowel huisvrouwen als winkeliers worden daarbij voor hun bevoorrading met levensmiddelen sterk afhankelijk van grote fabrikanten.¹²

In het *Maandblad* van de Vereniging staan, in tegenstelling tot andere bladen, de advertenties dikwijls meteen op de voorpagina: Verkade, Blooker, Bussink, Van Nelle, Maggie, Calvé en Honig.¹³ Het soort producten waarvoor reclame wordt gemaakt, betreft dikwijls margarine en andere broodsmeeersels. Brood wordt, nu de grondstoffen weer vrij verkrijgbaar zijn, opnieuw veel gegeten¹⁴ en fabrikanten nemen dan ook de belegging van al die boterhammen terdege ter hand. Ook voor andere artikelen die niet warm bereid hoeven te worden, wordt veel geadverteerd. Hiertoe behoren ontbijtkoek, koekjes in allerlei soorten en chocoladewaren. Naast koffie worden cacao en vooral thee aangeprezen als warme dranken. Tussen de maaltijden door wordt steeds vaker iets gegeten en gedronken en het theeuurtje wordt in welvarende kringen 'bon ton'. Daarnaast zijn het vooral bakpoeders, smaakmakers, zoals bouillonblokjes, bak- en braadvet, soep-tabletten en puddingpoeders waarvoor de fabrikanten aandacht vragen: de sfeer van de voor- en nagerechten dus. Aan volledige hoofdmaaltijden voor dagelijks gebruik wagen fabrikanten zich kennelijk nog weinig. Gehele maaltijden in blik bijvoorbeeld van Tieleman en Dros zijn wel verkrijgbaar, maar worden aanbevolen voor speciale gelegenheden zoals 'proviand voor tochten', 'reserve voor de provisiekast' en 'een uitkomst voor de alleenwonende' (1926). Al deze reclame is aanvankelijk vooral gericht op de elite.

Fabrikanten sparen kosten noch moeite om de merknaam van hun artikelen aan huisvrouwen bekend te maken en hen tot aankoop te bewegen. De meest opvallende strategie is wel het geven van cadeaus, gratis, in ruil voor een verzameling 'bons', of als prijs voor het winnen van een wedstrijd.

12. W. Hamisch Fraser, *The coming of the Mass Market, 1850-1914*. Londen 1981, pp. 110-145; J. Goody, *Cooking, cuisine and class. A study in comparative sociology*. Cambridge (Cambridge University Press) 1982, pp. 154-175; J. van Lieshout, *Het kan wel op, al is het lekker. Het dagelijks leven van kleine man tot Jan Modaal zichtbaar gemaakt in 50 jaar reclame*. Bussum (Unieboek) 1980.

13. Dit blad plaatst meer advertenties voor voedingsmiddelen dan *De Vrouw en haar Huis* en *De Proletarische Vrouw*; onderzocht zijn de afleveringen verschenen tussen 1913 en 1933.

14. H. van der Meulen, 'Nederlanders en hun voeding 1851-1977', in: *Economisch en Sociaal-Historisch Jaarboek*, deel 48, 1985, pp. 48-70.

DE GEMOEDELIJKE
ZEGT:

"Verwikkelyk!"

LOTUS MARGARINE KAN BOGEN
OP DE MEEST VOLMAAKTE EIGEN-
SCHAPPEN N.L. GEUR, SMAAK EN
VOEDZAAMHEID.

LOTUS MARGARINE MAAKT
BOVENEN DOOR DE ONBERISPE-
LIJKE, UITERST ZINDELIJKE BEREI-
DING AANSPRAAK OP DEN NAAM:
„HET MERK VAN DEN EERSTEN RANG”

LOTUS MARGARINE VERDIENT
DAAROM VOLKOMEN DE VOORKEUR
BOVEN ALLE ANDERE MERKEN.

LOTUS
VOL GEUR EN SMAAK

30 CENT
PER ½ POND

IN ELK PAKJE
LOTUS
MARGARINE
EEN REEP
HEERLIJKE
CHOCOLADE

VRAAGT UW
WINKELIER
ONS GRATIS
VEERTIENDAAGSCH
TIJDSCHRIFT

P. GELDOOP

Zo belooft Jurgens in 1925 aan afneemsters van een pakje Lotus-margarine à 30 ct. per half pond een reep chocola en een 'tijdschrift waarin, behalve prettige lectuur, zeer aardige wedstrijden voor de kinderen voorkomen'. De prijzen voor deze wedstrijden zijn niet gering: 'dames- en herenrijwielen, horloges, grammophones en vulpenen'. Van den Berg, de concurrent, laat in hetzelfde jaar de aanprijzing van zijn nieuwe merk Blue Band vergezeld gaan van het aanbod op een buitenlandse reis: 'Laat uw kinderen mededingen naar de Blue Band Vakantiereis naar Zwitserland... Bijzonderheden in het Blue Band Tijdschrift, bij elk winkelverkoopbaar.' Een ongehoorde luxe, vooral in minder welgestelde kringen, waar het margarinegebruik het hoogst is. Andere merkartikelen gaan vergezeld van in de verpakking bijgesloten plaatjes die gespaard en ingeplakt kunnen worden. De albums van Verkade, handelend over de natuur, en de exotische sprookjesboeken van Arretje Nof (Calvé) hebben een grote bekendheid gekregen. Calvé begint in 1924 met de levering van gedecoreerde gebruiksvoorwerpen, zoals vleesschalen en mayonaise-kommen. De artistieke vormgeving van deze cadeau-artikelen is vaak van hoog niveau omdat fabrikanten zich weten te verzekeren van de medewerking van kunstenaars van naam. Daarnaast reageren reclamemakers met grote voortvarendheid op de spelletjes- en kruiswoordpuzzelwoede die Nederlandse gezinnen in de jaren twintig in zijn greep krijgt.¹⁵

Fabrikanten van merkartikelen hebben nog meer pijlen op hun boog. Zij laten waar mogelijk hun waren aanbevelen door deskundigen op het gebied van hygiëne en gezondheid. Artsen zijn geliefde vertrouwenslieden, die aarzelende gebruiksters van een nieuw produkt gerust moeten stellen op het punt van de zuiverheid en onschadelijkheid. Daarnaast wordt regelmatig een beroep gedaan op leraressen van het kook- en huishoudonderwijs. Zij kunnen, als bijkomend voordeel, deskundig geschreven recepten leveren, waarin het nieuwe voedingsmiddel op allerlei wijzen wordt verwerkt. Deze vorm van reclame manifesteert zich in talloze folders, brochures, receptenboekjes en aanbevelingen in kookboeken, die in de jaren twintig en dertig verschijnen van de hand van kookleraresen. De seizoenkookboekjes van Calvé, geschreven door Martine Wittop-Koning en de folders voor Delfia en Delfrite, bak- en braadvetprodukten van dezelfde firma, behoren tot de mooiste in dit genre.¹⁶ Hierna een voorbeeld uit 1926:

15. Algemeen Archief Unilever. Zie verder *75 jaar Calvé 1884-1959* en *100 jaar Verkade 1886-1986*.

16. Verzameling Johannes van Dam, Kookboekwinkel in Amsterdam.

STAMPPOT
 HEERLYKE RECEPTEN
 EN UITSPRAKEN OVER
DELFRITE

van
Martine Wittop Koning
 Leerares a.d. Nieuwe Huishoudschool
 te Amsterdam

**OLIEFABRIEKEN
 CALVE'DELFT**

‘De ouderwetse huisvrouw putte uit haar zelfbereiden vetpot: het rundvet, de reuzel of het mengsel van die beide, dat de slacht haar jaarlijks in de Novembermaand verschafte. Voor de moderne huisvrouw, die dergelijke voorraden niet meer in de kelder of provisiekast pleegt te bewaren, is het van belang, dat zij kan beschikken over een even voedzaam, even smakelijk, even voordelig vet, dat telkens in kleine hoeveelheden, en in verschen toestand kan worden betrokken. Dat vet vindt zij in Delfrite.’

Behalve de hygiënische, want machinale bereidingswijze wordt ook de verpakking van de artikelen gebruikt als waarborg voor zuiverheid. Bij huisvrouwen valt deze aanbeveling in goede aarde; hygiënische gewoonten staan immers in hoog aanzien. Dit blijkt bijvoorbeeld uit een oproep in het *Maandblad* (1922): ‘Huisvrouwen, koopt alleen in die winkels waar men de onverpakte levensmiddelen beveiligd voor stof en vliegenvuil.’

Nog een derde aspect valt op aan de afbeeldingen en teksten van advertenties voor merkartikelen in de jaren twintig en dertig. Zij ademen krachtig de sfeer van het gezin, waarbinnen het produkt gebruikt dient te worden. Huisvrouwen worden als vanzelfsprekend afgebeeld in hun verzorgende en dienende rol van echtgenote en moeder, en in de begeleidende tekst wordt een beroep gedaan op hun wens om de maaltijd steeds smakelijker en afwisselender te maken. ‘Is lekker koken zoo moeilijk? Laat Blue Band u helpen en uw huisgenoten zullen verbaasd zijn over uw kookkunst’ en: ‘De verstandige moeder beperkt het gebruik van Blue Band niet tot de keuken. Kinderen zetten stroop en jampot opzij als er Blue Band op tafel komt...’ (1927). De advertenties zijn vol van de nieuwe overtuiging dat de dagelijkse maaltijden de hoogtepunten in het gezinsleven vormen en dat de spijzen dus goed bereid dienen te zijn. Ook de spelletjes, plaatjes en puzzels evenals de gratis tijdschriften spelen in op het ideaal van het steeds beter verzorgde, gezellige, moderne gezin, waar vrouwen en moeders thuis de spil van behoren te zijn. Want, hoewel Verenigingsvrouwen dikwijls kritiek hebben op de kwaliteit van de produkten, daarover verschillen zij niet van mening met fabrikanten: al deze materiële vooruitgang in efficiëntie en bereidingsgemak dient immateriële doeleinden. Een warme, veilige plek in onze boze samenleving van naderende crisis en oorlogsdreiging. Daarop zijn de rationalisering van keuken en koken in het Interbellum in toenemende mate gericht, ook in andere aspecten van voedselbereiding, zoals zal blijken.

'Hoe koken een sprookje wordt'

Onder deze titel wordt in het *Electro-Huishoudboek*, een uitgave van de VDEN uit 1937, geschreven over het toekomstige ideaal van de doelmatig ingerichte elektrische keuken.¹⁷ Aan de hand van een foto kunnen huisvrouwen een kijkje nemen.

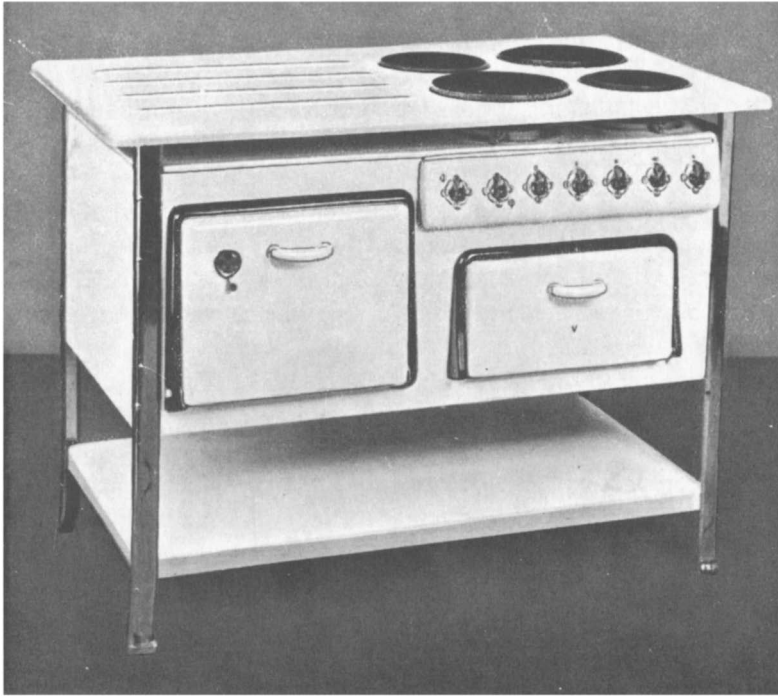
'Hier zal men in een minimum tijd een maximum werk kunnen verrichten. Als hulp staat u een keur van elektrische apparaten ten dienste, die te allen tijde bij de hand zijn om feilloos hun arbeid te verrichten en u zodoende veel tijdroovende werkjes uit de hand nemen: koelkast, werktafel met voedselmenger voor beslag, slagroom etc; aardappelpuree maken, vruchten persen, kool snijden zonder moeite; elektrische koffiemolen, fluitketel, melkkoker... Fornuis met kookplaten en oven... Voor de afwas: elektrisch heet water reservoir (boiler)... U houdt kracht en lust over om naast uw huishoudelijke arbeid belang te stellen in maatschappelijke vragen en meer aandacht te geven aan uw gezinsleven.'

Het klinkt inderdaad als een sprookje. Toch zijn er in 1937 al minstens 22.000 vrouwen die elektrisch koken. Deze conclusie kan men trekken uit een bericht, elders in hetzelfde geschrift, dat van het *Electro-kookboek* een even groot aantal exemplaren 'hun weg gevonden hebben naar huisvrouwen, die een moderne kookwijze prefereren boven de verouderde, waarbij onzuivere lucht in de keuken, groote warmtestraling van het fornuis en veelvuldig aanbranden slechts enkele der vele inconvenienten vormden'.

Het zijn niet de stroomproducenten alleen die ijveren voor het geheel elektrische huis, want 'Naast ingenieurs zijn ook vrouwen tegenwoordig verbonden aan electriciteitsbedrijven om gebruikersvragen van praktische en technische aard te beantwoorden. Zo vervullen beide – man en vrouw – een taak bij de electrificatie en werken zij samen om een ruimer verbruik van electriciteit te bereiken.'

De sociale ontstaansgeschiedenis van deze samenwerking begint een tiental jaren eerder. Het is de begintijd van de beweging voor rationalisering van de huishouding in Nederland. Tijdens een internationaal congres voor het huishoudonderwijs, gehouden in 1927 in Rome, ontmoeten leiders en volgelingen elkaar. Christine Frederick, Paulette Bernege en Frau Dr. Silberkuhl-Schulte van de Wissenschaftliche Hauswirtschafts-Universität wonen het congres bij. Tot de Nederlandse delegatie behoort, naast de

17. De VDEN staat voor de *Vereeniging van Directeuren van Electriciteitsbedrijven in Nederland*, gevestigd in Arnhem. De hiervolgende citaten uit het *Electrohuishoudboek* staan resp. op pp. 89-90, 89, 4-5.

‘Horizontaal electrisch fornuis met bordenwarmer’, uit *Electrokookboek*, 1938.

regeringsafgevaardigde Martine Wittop-Koning en andere vooraanstaande huishoudkundigen, ‘een jong onbekend leraresje’. Deze onbekende Corrie van der Schalk zou een centrale rol gaan spelen in de organisatie, die vijf jaar later met zoveel verve de propaganda voor de elektrische huishouding ter hand neemt: de ‘Nederlandse Vrouwen Electriciteits-Vereniging’. Hoe dat in z’n werk ging vertelde zij me zelf.¹⁸

Corrie van der Schalk komt in Rome in contact met mevrouw Van Waveren-Resink, actief lid van de Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen, en via haar met de ‘kopstukken van het congres’ en is direct enthousiast voor de opvattingen over efficiency. Met de handboeken – ‘dit zijn mijn lijfboeken’ – in de hand houdt zij kort daarop samen met mevrouw Van Waveren een serie lezingen voor de Vereniging: ‘Zij deed de theorie, voor de pauze, en ik de praktijk, erna.’¹⁹ Het ging vooral om de juiste houdingen en bewegingen, en om een demonstratie van voorzieningen als het door-

18. Citaten en gegevens zijn ontleend aan een langdurig vraaggesprek met mevr. Van der Schalk, gehouden op 17-1-1987 bij haar thuis.

19. Zie voor de ‘handboeken’: L. Bervoets, a.w., pp. 23-43.

geefluik. 'Dat was toen heel nieuw.' Omdat ze 'financieel onafhankelijk' is, kan ze zich permitteren diverse cursussen te volgen in het buitenland, onder meer aan het Institute for Good Housekeeping in Londen en bij Frau Dr. Silberkuhl-Schulte in Berlijn. Deze hoogleraar in de huishoudkunde heeft een laboratorium met proefkeuken, waar zij onder meer research doet naar verschillen tussen het koken op kolen, gas en elektriciteit. Corrie van der Schalk vervult daar een stageperiode en op dat moment, het is inmiddels 1931, komt er bezoek uit het buitenland: enige heren uit Arnhem die zich juist omtrent deze laatste kooktechniek willen oriënteren. Het zijn ir. H. Lohr, commissaris, en prof. dr. ir. J.C. van Staveren, directeur van de VDEN.

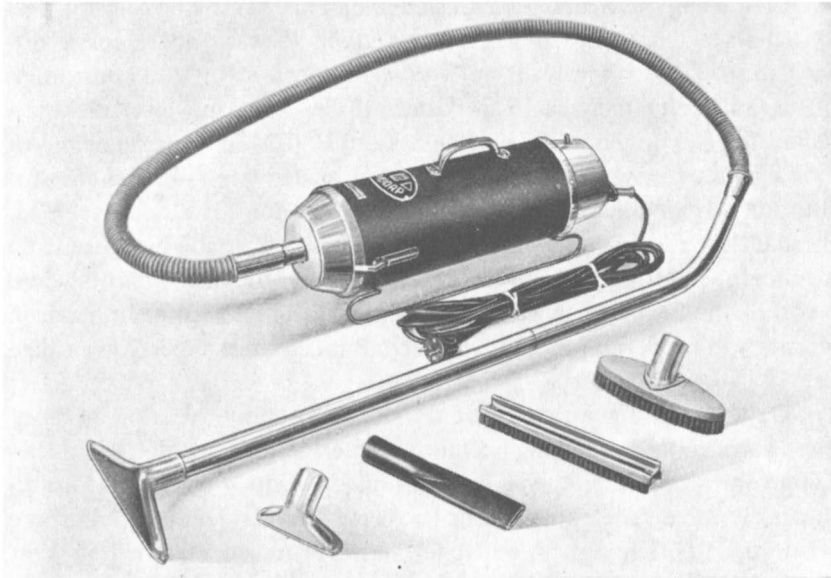
Deze heren zijn hier te lande al sinds 1927 bezig om, in navolging van Zwitserland en Duitsland, de mogelijkheden te onderzoeken voor invoering van het elektrisch koken. Men verwacht van deze huishoudelijke toepassing een stroomafzet die minder conjunctuurgevoelig is dan die in de industrie. De elektriciteitsvoorziening in Nederland heeft zojuist een periode van 'stormachtige ontwikkeling' doorgemaakt en allerlei nieuwe toepassingen worden gezocht en gevonden, ook op het gebied van de huishouding. In 1927 is de N.V. tot Keuring van Electrotechnische Materialen, kortweg KEMA, in het leven geroepen en eveneens gevestigd te Arnhem. Voor kookdoeleinden wordt in de steden het gas steeds vaker toegepast, het is al gezegd, maar op het platteland zijn huisvrouwen nog verstoken van deze faciliteit.

Rond 1930 zijn de technische moeilijkheden zover opgelost dat een aantal elektriciteitsbedrijven de concurrentie met het gas intensiveren en krachtig propaganda gaan voeren voor het elektrisch koken. Uitgebreide proefnemingen hebben dan aangetoond, dat 'electriciteitslevering voor kookdoeleinden grotere winsten af zou werpen dan de gaslevering vermocht te doen'.²⁰ In deze propaganda zou volgens ir. Lohr een vrouw als Corrie van der Schalk precies op haar plaats zijn.

In maart 1932 komt zij in dienst van de VDEN in Arnhem om proeven te doen in de researchkeuken, onder meer naar de hoogte van temperaturen, nodig voor de bereiding van gerechten. Daarnaast moet zij in de leskeuken demonstratrices en later kookleraressen, huisvrouwen en dienstboden (laten) onderrichten in het gebruik van elektrische fornuizen. 'En natuurlijk moest ik tijdens vergaderingen van de heren directeurs — het waren er 32 — zorgen voor de broodjes, de koffie en de melk.'

20. H. Lohr, 'De ontwikkeling van het elektrisch koken in Nederland', in: *De ontwikkeling van onze electriciteitsvoorziening 1880-1938*. Gedenkboek VDEN, Arnhem 1948, pp. 870-884.

Voor reeds **f 55.—** een

KEMA GOEDGEKEURDE STOFZUIGER,

welke tevens het certificaat voor praktische bruikbaarheid der
NEDERLANDSCHE VEREENIGING VAN HUISVROUWEN
heeft verworven.

Vraagt Uw handelaar een demonstratie met den

WALDORP STOFZUIGER, TYPE **d'ARTAGNAN**,

of inlichtingen aan het Verkoopkantoor:

N.V. TECHNISCH BUREAU

MARYNEN

HANDELMAATSCHAPPIJ & INGENIEURSBUREAU

WALDORPSTRAAT 52 • DEN HAAG • TEL. 116217

Advertentie uit het *Electrokookboek*.

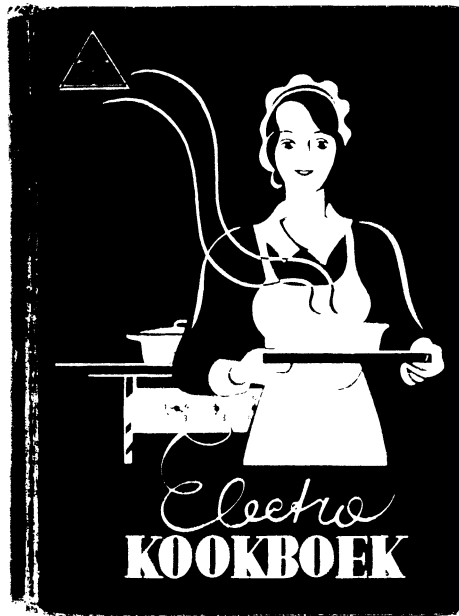
Corrie van der Schalk schrijft samen met haar latere opvolgster, Nel van den Broek, het genoemde *Electro-kookboek*, waarvan de eerste uitgave al in 1933 verschijnt. Haar staf breidt zich tenslotte uit tot 12 personen; dit 'Bureau' heeft ten doel als *trait-d'union* tussen huisvrouwen en elektriciteitsbedrijven te fungeren. In 1939 betrekken VDEN en KEMA een nieuw gebouw en mag mevrouw Van der Schalk haar demonstratiekeukens efficiënt, met de gloednieuwe Bruynzeelkasten, inrichten. Het hoeft geen betoog, dat deze ideale keukenarchitectuur prachtig paste bij het ideaal van het geheel geëlektrificeerde huis. Ze is er nog trots op en laat mij foto's zien. De voorlichting over de aanschaf van elektrische apparaten vindt plaats in een sfeer van moderne rationaliteit, gecombineerd met begerenswaardige luxe.

De vervlechtingen tussen ijveraarsters voor modernisering en fabrikanten van stroom nemen nog hechtere vormen aan. De idealen van de beweging voor rationalisering van het huishouden vertonen een sterke affiniteit met die van de geëlektrificeerde keuken.²¹ Een duidelijke manifestatie daarvan is de oprichting van de Nederlandse Vrouwen Electriciteits Vereniging (NVEV) in 1932, waar ook mevrouw Van der Schalk bij betrokken is. De vereniging 'heeft tot doel het bevorderen van de toepassingen van elektriciteit in de ruimst mogelijke zin, op elk gebied dat voor de vrouw belangrijk kan worden geacht: in de huishouding, bij ziekenverpleging en hygiëne, bij land en tuinbouw en ieder ander gebied daarvoor in aanmerking komende'.²² Het *Bulletin*, orgaan van de Vereniging, geeft een beeld van de beweegredenen en activiteiten van deze vrouwen. Het verenigingsleven is voornamelijk geconcentreerd in de plaatselijke afdelingen, die lezingen, bakwedstrijden, cursussen en themmiddagen organiseren, alles ten dienste van de verbreiding van de moderne rationele huishouding zonder dienstboden, die – het spreekt vanzelf – per definitie elektrisch is.

De doeleinden van huisvrouwen en stroomproducenten zijn in de ogen van de NVEV volledig met elkaar in overeenstemming. In deze harmonische vervlechting van belangen bevindt mevrouw Van der Schalk zich op een knooppunt van verbindingen. Zij wordt, naast medewerkster van de VDEN, ook directrice van het Bureau van de NVEV waar de ledenadministratie en andere zaken van belang voor de vereniging worden bijgehouden en georganiseerd. Dit Bureau wordt gevestigd in het Voorlichtingsgebouw van de VDEN in Arnhem. De heren directeuren steunen de (Electriciteits)Vereniging ook door de uitgave van het *Bulletin*, een voor die tijd lu-

21. Zie ook S. Giedion, a.w., en H. Baudet, *Een vertrouwde wereld. 100 jaar innovatie in Nederland*. Amsterdam (Bert Bakker) 1986, p. 95.

22. Statuten NVEV, Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging.

xueus uitgevoerd blad, financieel mogelijk te maken. Het streven naar modernisering en rationalisering is tegelijkertijd verweven met twee andere processen: groeiende marktafhankelijkheid van de huishouding en psychologisering van het gezin, waarover zo dadelijk meer.

De NVEV maakt op beschouwers van nu, 50 jaar later, wellicht een enigszins curieuze indruk. Dit betekent niet dat de voorvechtsters minder serieus te nemen doeleinden nastreefden. Hiervoor kan als bewijs gelden dat onverdachte feministes, zoals mevrouw W.H. Posthumus-van der Goot, lid waren van het hoofdbestuur. Het voorzitterschap werd jarenlang bekleed door mevrouw Wolthers-Arnolli, afkomstig uit de Sociaal-Democratische Vrouwen Propaganda Clubs. Ook deze vrouwenvereniging houdt zich aan het eind van de jaren twintig met de 'vereenvoudiging van de huishouding' bezig. Samen met Mathilde Wibaut is zij lid van een gelijknamige Commissie (1927), die een uitgebreid onderzoek instelt naar de standpunten van de leden en daarvan verslag doet in *De Proletarische Vrouw*.²³ Nog geen decennium later dient zij de socialistische bevrijding van vrouwen door overtuigd propaganda te maken voor het gebruik van elektrische toestellen in de huishouding. In het *Bulletin* wordt nergens op deze achter-

23. L. Hagoort en M. Spijkerman, *De mechanisering van het huishouden*. Scriptie RUU. Amsterdam 1977, p. 26.

grond gezinspeeld,²⁴ maar elders blijkt dat zij het maken van reclame voor de produkten van stroomproducenten en apparatenfabrikanten wel degelijk ziet binnen dit idealistische kader. Fabrikanten hebben, in Wolther-Arnolli's visie een dankbare sociale taak te vervullen: het 'steeds geperfectioneerder en goedkoper maken (van de stofzuiger in dit geval. *A. v. O.*) – opdat de groote massa van huisvrouwen voor wie de verlichting van arbeid juist zo'n grote betekenis heeft, van dit mechanische hulpmiddel gebruik zou kunnen maken'. Voor het scheppen van de mogelijkheid tot elektrisch koken op het platteland geldt hetzelfde. Immers, huisvrouwen konden eindelijk worden bevrijd van de last van een kolenfornuis en petroleum en voelden dus zeer veel voor de zindelijke, hygiënische en eenvoudige kookwijze'.²⁵

Na de oorlog, haar naam was inmiddels veranderd in Otte-Arnolli,²⁶ hield deze pionierster van de rationaliseringsbeweging via de radio 'gesprekken met huisvrouwen', waarop zij 'tallose brieven' kreeg. Wat opvalt aan haar gebundelde radiopraatjes is het in belang toenemende, ja alles beheersende kader van het gezinsleven, waarbinnen de moderne en efficiënte manier van huishouden wordt geplaatst. Niet meer de verlichting van de arbeid, zoals indertijd bedoeld door Anna Polak, is allereerst het streven, maar de sfeer in huis en tijd voor het 'zieleleven' van huisgenoten. Het gaat bij rationalisering en elektrificatie niet om de vrouwen zelf maar om de immateriële steun die zij man en kinderen te bieden hebben. Moeders moeten daarbij van zichzelf plichtsbetrachting eisen, op tijd opstaan omwille van de kinderen bijvoorbeeld, want 'opvoeding is immers voor het grootste deel zelfopvoeding'.²⁷ Beheersing van het huishouden door rationalisering betekent tegelijkertijd zelfbeheersing.

Dit is het kader van vanzelfsprekendheid, waarbinnen de samenwerking tussen vrouwen en mannen, in dit geval idealistische pioniersters van een gestroomlijnd huishouden en producenten van elektriciteit, gezien moeten worden. De verhoging van eisen gesteld aan materiële en immateriële verzorging zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Hoe groot de invloed van de ideologie bij de verbreiding van het gebruik van elektrische

24. J. Overduin, *Electrisch koken. Rapport van een onderzoek naar de Nederlandse Vrouwen Electriciteits Vereniging 1932-1942*. Sociologisch Instituut UvA, 1987.

25. A.J. Wolthers-Arnolli, 'De ontwikkeling van het electriciteitsverbruik in de huishouding', in: *De ontwikkeling van onze Electriciteitsvoorziening*, a.w., pp. 885-895 en 898.

26. A.C. van Bienema-Prop, 'De Nederlandse Vrouwen Electriciteitsvereniging', in: *Liber Amicorum prof. dr. ir. J.C. van Staveren*. Arnhem 1955, pp. 77-81.

27. A.J. Otte-Arnolli, *Gesprekken met huisvrouwen*. Utrecht (Erven Bijleveld) 1950, p. 174. Hierin blijkt haar verwantschap met Christine Frederick.

huishoudelijke apparaten is geweest, valt niet met zekerheid te zeggen. De verlaging van de stroomprijs en de invoering van vastrechtstarieven aan het eind van de jaren twintig en de groei van de welvaart na 1945 hebben zeker ook een belangrijke rol gespeeld.

Maar aan het begin van de jaren zeventig wordt er nauwelijks nog propaganda gemaakt om het verbruik te stimuleren. Integendeel: oliecrisis, Club van Rome, twijfels aan de groei brengen geen optimisme over arbeidsbesparing met behulp van steeds moderner apparatuur, maar pessimisme over de verspillende overbodigheid van veel van de moderne elektrische gemakken in de huishouding

De Nederlandse Vrouwen Electriciteits Vereniging overleeft deze crisis niet. Het veertigjarig jubileum, wordt tevens de laatste belangrijke manifestatie. De VDEN trekt zijn steun in, waardoor de NVEV niet langer als onafhankelijke vrouwenorganisatie kan blijven bestaan en in 1973 wordt zij opgeheven. Intussen is het gebruik van elektriciteit in de huishouding bekend, bemind en onmisbaar geworden. De groei hiervan wordt in tabel 1 in beeld gebracht: de droom van de rationele keuken is gerealiseerd. Hierin past tegelijkertijd een verre- en verdergaande rationalisering en mechanisering van het voedsel zelf.

Tabel *Toename in gebruik van (elektrische) huishoudelijke (kook)toestellen (in %)**

	1947	1964	1984
<i>Toestellen</i>			
gastel	54	51	21
gasfornuis	10	41	78
electr. kookplaat		4	3
electr. fornuis	7	5	14
petroleumstel	39	-	-
stookfornuis	20	4	-
broodrooster	5	22	70
grill	-	1	34
mixer	1	32	73
koelkast	2	40	86
stofzuiger	53	96	97
wasmachine	14	75	95

Bronnen: *Consumentenonderzoek* (Ned. Stichting voor de Statistiek 1947); *De Nederlandse Huisvrouw* Nipo/Philips 1966); *De Nederlandse Huisvrouw 20 jaar later* (Aselect/Philips 1985).

*Genoemde onderzoeken zijn gebaseerd op representatieve steekproeven van gezinnen zodat de gegevens ondanks verschillen in vraagstelling vergelijkbaar zijn.

Een huisvrouw vraagt om raad!

waarover?

OVER ALLE DINGEN VAN HET HUISHOUDLIJKE LEVEN.

Daar is het eten, voor gezonden en voor zieken, daar zijn de feestelijke aanleidingen om eens iets bijzonders te doen, waarvoor de huisvrouw wel graag raad en recepten zou willen hebben. Daar zijn de gevallen dat moderniseeren of bezuiniging in de voeding noodzakelijk blijkt. Daar is verder het aanschaffen en het onderhouden van alles wat behoort bij het bereiden, het opdienen en bewaren van het eten.

Er is bovendien nog zooveel meer, waarvan zij iets zou willen weten. Om haar in al deze dingen van advies te kunnen dienen is opgericht, het

UNILEVER VOORLICHTINGS INSTITUUT (U.V.I.)

Dit Instituut wil allen die daaraan behoefte hebben, gratis van dienst zijn met een antwoord op de vragen die zullen worden gesteld. Dat men verzekerd kan zijn van een wel zéér deskundige voorlichting, moge blijken uit het feit, dat

Mevrouw Lotgering-Hillebrand

de zoo bekende figuur op huishoudelijk gebied en schrijfster van tal van kookboeken, zich bereid heeft verklaard de leiding van het Instituut op zich te nemen. Zij wordt bovendien bijgestaan door tal van deskundige medewerkers. Hun aller devies is:

„HELPEN! GRATIS, GAUW EN GOED“

Richt dus Uw vragen aan: MEVROUW LOTGERING-HILLEBRAND.

Met groot genoegen heb ik de leiding aanvaard van een Instituut, dat m.i. kan worden tot een onschatbare hulp voor de huisvrouw en allen, die zich moeten bezighouden met de materiele verzorging van hun medemenschen.

*Lotgering
Hillebrand*

★ U.V.I. ★

UNILEVER VOORLICHTINGS INSTITUUT, Museumpark 1, ROTTERDAM

'Lotje' en de levensmiddelenrevolutie

'Een huisvrouw vraagt om raad!' meldt een paginagrote advertentie in het avondblad van de *Nieuwe Rotterdamse Courant* begin december 1938. Een afbeelding van een zorgelijk peinzende vrouw die op een pen bijt, maakt het probleem aanschouwelijk en de tekst vervolgt:

'Waarover? Over alle dingen van het huishoudelijk leven. Daar is het eten, voor gezonden en voor zieken, daar zijn de feestelijke aanleidingen om eens iets bijzonders te doen... Daar zijn de gevallen dat moderniseeren of bezuiniging in de voeding noodzakelijk blijkt. Daar is verder het aanschaffen en onderhouden van alles wat behoort bij het bereiden, het opdienen en bewaren van het eten. Er is bovendien nog zoveel meer, waarvan zij iets zou willen weten. Om haar in al deze dingen van advies te kunnen dienen is opgericht het Unilever Voorlichtings Instituut (U.V.I.)'

Een 'bekend figuur op huishoudelijk gebied', mevrouw Lotgering-Hillebrand, tekent daarbij aan, dat zij met groot genoegen de leiding heeft aanvaard van dit Instituut, dat haars inziens 'kan worden tot een onschatbare hulp voor de huisvrouw en allen die zich moeten bezighouden met de materiële verzorging van hun medemenschen'. Huisvrouwen worden aangeemoedigd hun vragen tot het UVI te richten, waarvan het devies luidt: 'Helpen! gratis, gauw en goed!'²⁸

Het plan om een voorlichtingsinstituut voor huisvrouwen op te richten had deze schrijfster van kook- en huishoudboeken,²⁹ eens verteld aan een der directeuren van Unilever, die haar daarop verzocht om dat dan voor dit bedrijf uit te voeren. 'Na lange en slepende onderhandelingen' wordt bepaald dat zij in dienst komt van Unilever voor hetzelfde salaris als zij verdient als adjunctdirectrice van de Nieuwe Amsterdamse Huishoudschool, waar ze tot dan toe werkzaam is; één werkdag zal bestemd blijven voor haar AVRO-kookpraatjes. Motieven voor haar overstap naar Unilever zijn niet moeilijk te raden. Na een decennialange carrière bij het huishoudonderwijs zoekt ze een positie waarin ze huisvrouwen op andere wijze

28. Gegevens en citaten m.b.t. mevr. R. Lotgering-Hillebrand (1891-1983), door culinaire journalisten aangeduid met de koosnaam 'Lotje', zijn o.m. gebaseerd op archiefmateriaal van Unilever, de NOS en de Gemeente Amsterdam en op vraaggelbesprekken met mevr. M. Hillebrand, haar zuster, mevr. M.G. Schenk, hoofdredactrice van *De Vrouw en haar Huis* (1939-1973); mevr. W. Born, culinair journaliste en dhr. Van Heyst, oud reclamechef bij Van den Berg en Jurgens.

29. Zij redigeerde o.m. het befaamde *Wannée kookboek* en de Nederlandse bewerking van *De nieuwe huishouding* van Erna Meyer.

kan voorlichten over moderne manieren om tijd en energie te sparen bij de voedselbereiding. Het UVI biedt die mogelijkheid. Huisvrouwen met moeilijkheden waarvoor sommigen zich misschien geneerden, kunnen deze per brief met haar bespreken. Naar zichzelf vermeldt, krijgt zij ‘hele stapels brieven’; in de eerste drie weken na de aankondiging in de krant al ‘meer dan 2000’. Mevrouw Lotgering is gesteld op een persoonlijke band met huisvrouwen om zo beter haar missie te kunnen vervullen. Met dat doel voor ogen reist ze de in die tijd zo populaire tentoonstellingen en demonstraties af, geeft lezingen voor huisvrouwenverenigingen en houdt in de drie vestigingsplaatsen van het UVI, Amsterdam, Rotterdam en Den Haag, regelmatig spreekuur.

Lotje’s streven naar modernisering van huishoudens en dat van Unilever naar uitbreiding van de markt vallen op deze wijze samen. Dit concern van levensmiddelen en wasmiddelen is in 1930 ontstaan door fusie van de Margarine Unie (waarin al eerder de concurrenten Van den Berg en Jurgens waren samengegaan) met de Engelse Lever’s zeepmaatschappij. Het UVI past volgens het bedrijf in een campagne om de nieuwe conserven in blik, gemaakt door Hartog’s Vleesfabrieken, later Unox geheten, beter te ‘positioneren’. Mevrouw Lotgering stelt echter haar condities:

‘Voor ik toestemde heb ik gevraagd of ik een objectieve voorlichting mocht geven, of ik niet verplicht was voor alles Blue Band en Unox te noemen, of ik, ook later, als het de heren zo niet meer beviel, geen ‘Blue Band meisje’ behoefde te worden – voor dergelijk eenzijdig reclamewerk wilde ik het mooie werk, dat ik op de school had, niet opgeven.’

Haar oprechte wens om huisvrouwen objectief voor te lichten kan in de praktijk toch weinig anders betekenen dan het maken van reclame voor Unilever-producten. Zij bedenkt recepten en schrijft brochures, voorzien van haar handtekening. In de jaren 1939 en 1940 wijst zij huisvrouwen op de voordelen van het gebruik van Knax worstjes (‘Wacht niet tot strax, neem nu een knax!’) en andere vleeswaren in blik. Behalve het argument, inmiddels vertrouwd, van arbeids- en tijdsbesparing wordt ook – nog steeds – gewezen op de eisen van variatie en hygiëne, waaraan fabrieksproducten voldoen; in tegenstelling tot ambachtelijk bereide waren, waar twijfel aan de kwaliteit ‘soms gegrond is’.

Het uitbreken van de oorlog vertraagt of verhindert plannen van de fabrikanten. Het grote Unileverkookboek, praktisch gereed tot en met de blauwe banden, is nooit verschenen. Mevrouw Lotgering gaat in het verzet en wordt opgepakt. Haar vroegere collega’s, de kookleraressen, doen hun uiterste best om in deze nieuwe periode van gebrek aan hulpmiddelen en

UNOX
vleeschwaren
IN BLIK

vervaardigd van de allerbeste kwaliteit grondstoffen, zijn geruimen tijd houdbaar. Ze kosten weinig of geen brandstof bij de bereiding en besparen moeite, daar ze voor het gebruik gereed zijn. En — wat óók belangrijk is! — er gaat *niets* verloren, want de inhoud van elk blik is voor 100% bruikbaar.

HET UNILEVER VOORLICHTINGSINSTITUUT

ZENDT U DEZE RECEPTEN EN IS GAARNE BEREID U
OOK MET ANDERE RECEPTEN VAN DIENST TE ZIJN.
WIJ WENSCHEN U HIERMEDE GOED SUCCES.

Pratjeing. Killehand

Achter- en voorkant van een brochure met recepten; in dit geval was alleen de achterkant reclame.

grondstoffen, huisvrouwen te adviseren en te helpen hun verzorgende taak zo goed mogelijk uit te voeren. De ontwikkeling naar een industriële maaltijd zet zich echter voort. De voedseldroppings aan het eind van de oorlog, wit brood met margarine, komen de producent van dit produkt te stade door een verhoging van de vraag. In 1946 is mevrouw Lotgering te vinden in de nieuwe 'Blue Band keuken', die ten dienste van de verkoop staat; het UVI is inmiddels opgeheven. In deze periode worden, daarnaast, de mogelijkheden van een nieuwe methode van conserveren verkend: het diepvriezen. De oorlog heeft hiertoe belangrijke impulsen gegeven. Mevrouw Lotgering is direct bij deze ontwikkelingen betrokken en verleent haar diensten ook aan andere bedrijven. Ze oriënteert zich bij Birdseye in de Verenigde Staten om de KLM te kunnen adviseren over de samenstelling van diepgevroren menu's die op transatlantische vluchten bereid en gereserveerd kunnen worden en de daarvoor benodigde apparatuur.

Enige jaren later experimenteert 'Lotje', aan het hoofd van de Unilever 'proefkeuken', met soep in poedervorm en andere voorbewerkte levensmiddelen. Zij test ze op smaak, kleur, geur, consistentie en prijs, en waakt er daarbij voor dat de bereiding niet 'op koksm manier', maar op de wijze van huisvrouwen plaatsvindt. Veel van het testwerk doet zij thuis in eigen keuken, evenals Christine Frederick.³⁰ Zij heeft van de fabrikanten een grote bewegingsvrijheid bedongen, die het regelmatig contact met huisvrouwen mogelijk maakt, want 'aanzien doet gedenken'. Nieuwe materialen, plastic voorop, scheppen nieuwe mogelijkheden; de investeringen van het concern in de levensmiddelenbedrijven stijgt tussen 1954 en 1964 van 410 miljoen tot 1580 miljoen gulden. In 1957 gaat Unilever zich definitief op de ontwikkeling van diepvriesartikelen richten: het merk Iglo ontstaat. De 'levensmiddelenrevolutie' is begonnen. De historicus van Unilever karakteriseert deze als 'de opkomende bereidheid van de huisvrouw om te betalen voor het extra gemak dat toebereide en geconserveerde levensmiddelen haar bieden'.³¹

Mevrouw Lotgering behoudt haar functie van 'voedingsadviseuse' bij Unilever tot 1963, ver na haar pensioengerechtigde leeftijd; 'ze ging gewoon niet weg'. Unilever heeft intussen andere manieren bedacht om 'de inbreng van de huisvrouw' in de ontwikkeling van produkten te garanderen en maakt daarnaast gebruik van meer indirecte methoden om achter de voorkeuren van huisvrouwen te komen.

30. B. Ehrenreich en D. Englisch, a.w., p. 162.

31. Ch. Wilson, *Unilever in de tweede industriële revolutie*. Ned. bewerking H. Baudet, 's-Gravenhage 1986, pp. 223-226.

De echte doorbraak in de consumptie van geconserveerde levensmiddelen komt pas na 1960.³² Met de produktie verandert ook de distributie van voedsel ingrijpend. Supermarkten met grote uitstalkasten voor diepgevroren artikelen verdringen de kleine winkelier. Albert Heijn introduceert in 1962, de welvaart stijgt nog steeds, een spaarsysteem dat klanten recht geeft op duurzame verbruiksgoederen. Het eerste succesvolle artikel van de 'Premie van de Maand Club' is een koelkast met diepvriesvak. De periode van kapitaalcrachtige 'early adopters'³³ is ook in Nederland veranderd in een tijdvak van massaconsumptie.

Mevrouw Lotgering heeft in deze ontwikkeling haar bijdrage geleverd en daarbij steeds wat zij zag als het belang van huisvrouwen verdedigd. Als groot voorstandster van industrieel bewerkt, gestandariseerd pak- en blikvoedsel, was zij niet onkritisch, steeds prijsbewust en niet blind voor de nadelen: het verlies van smaak. Gedurende haar 25-jarige carrière bij de heren van de levensmiddelenindustrie behield zij de contacten die zij in haar ongeveer even lange loopbaan als kooklerares had opgebouwd. Nationale bekendheid kreeg ze door haar radiokookpraatjes, die tussen 1930 en 1967 (dus bijna vier decennia lang!) wekelijks vielen te beluisteren. Haar artikelen en rubrieken in *De Vrouw en haar Huis* bestrijken een nog langere periode: van 1914, toen ze schreef over haar ervaringen met 'De reizende Keuken' van het Nut, tot 1973, toen het blad werd opgeheven. Ook haar rubriek in *De Telegraaf* duurde vele decennia lang en dan waren er nog haar kookboeken. Generaties huisvrouwen moeten met haar adviezen zijn opgegroeid. Maar aan het begin van de jaren 'zeventig' kwam de omslag. Met de kritiek op de welvaartsmaatschappij raken fabrikanten en hun produkten in diskrediet en zij niet alleen. Ook het tijdperk van de hegemonie der huishoudkundigen is voorgoed voorbij. De beweging voor rationalisering van het huishouden, die uiteindelijk resulteerde in een massale consumptie van industrieel bereide produkten voor keuken en koken, moest plaatsmaken voor een tweede, opnieuw radicale, feministische golf. Het streven naar een moderner en welvarender leven had intussen vroeger bestaande scherpe verschillen in welstand doen vervagen. Nu kon de aandacht opnieuw gericht worden op andere verschillen in machtsverhoudingen: die tussen mannen en vrouwen.

32. H. Baudet, a.w., p.108.

33. H.P. Kleyngold, *Adoption of new food products. An investigation into the existence and the character of food innovators*. Tilburg (Tilburg University Press) 1974.

Slotopmerkingen

De industriële revolutie in het huishouden is hier besproken door een aspect van deze ontwikkeling, de mechanisering van voedsel en voedselbereiding, te belichten. De wijziging en overname van traditioneel exclusief vrouwelijke taken door bedrijven heeft niet geleid tot de opvatting dat vrouwen hun werkterrein nu in de eerste plaats buitenshuis dienden te zoeken. De mogelijkheden van de techniek zijn, integendeel, in de beschreven periode gebruikt voor doelstellingen die daar diametraal tegenover gesteld zijn. Huisvrouwen dienden hun taken steeds perfecter uit te voeren, en wel zonder dienstboden, zo zij zich die vroeger hadden kunnen veroorloven. Ook voor minder welgestelde vrouwen ging deze eis van een rationelere organisatie van hun werk binnenshuis gelden. Met het aanleren en in de praktijk brengen van efficiënte werkmethoden en het benutten van nieuwe apparaten en produkten van een 'moderne' verzorging van man en kinderen, waren veel van hun 'lege' uren ruimschoots gevuld.

Deze ontwikkeling is wel een geheel andere dan sommige feministen van de 'eerste golf' zich hadden voorgesteld. Johanna Naber waarschuwt al in 1926 tegen wat zij als 'de fout der moderne vrouw' beschouwt. Zij constateert in al deze huiselijkheid een uitholling van de feministische doelstellingen van gelijkberechtiging: 'den volslagen ommekeer van de maatschappelijke verhoudingen tusschen man en vrouw...'. 'Het huwelijk is het hoogste niet', meent zij, 'Het leven, het groote, rijke leven heeft meer te schenken dan het bezit van een echtgenoot en van een eigen kind.'³⁴ Maar de tijdgeest is anders. Het opbouwen van een modern gezin door een vakkundige huisvrouw staat zo vanzelfsprekend centraal, dat andere geluiden niet worden gehoord. IJveraarsters voor modernisering waren niet onkritisch en hadden aanmerkingen op doelmatigheid van gebruiksvoorwerpen en smakelijkheid en gezondheid van voedingsmiddelen, maar over de wenselijkheid van de produktie en voortdurende perfectionering ervan was onder hen geen discussie (die kwam pas een halve eeuw later). Fabrikanten maakten daar in hun streven naar een massamarkt van huisvrouwen gebruik van. Zij waken bovendien met hun nieuwe reclamemethoden, gericht op het moderne huishouden en gezin, niet af van andere instanties van deskundigen en overheid, die eenzelfde soort propaganda maakten. Voorlichting over betere kooktechnieken door dames van de Nederlandse Vereniging van Huisvrou-

34. J. Naber, 'De fout der moderne vrouw', in: *Haagsch Maandblad*, jrg. 5, nr. 2, 1926, pp. 177-188; geciteerd bij W. Fritschy, *Fragmenten Vrouwengeschiedenis. II. Thematisch*. Den Haag (M. Nijhoff) 1980, p. 147 e.v.

wen en huishoudschool verschilde niet veel van reclame voor bouillonblokjes. Beide vormen van propaganda, ideële dan wel commerciële, waren nog niet scherp gescheiden. Beide groeperingen vonden elkaar in de campagnes voor modernisering. Zo raakten relatief autonome processen van industrialisering, rationalisering en psychologisering verweven, veronderstelden elkaar en groeiden te zamen naar hogere niveaus van welvaart en verzorging.

De ontwikkeling naar een industriële huishouding en een mechanische voedselbereiding kon juist in het tijdvak tussen 1920 en 1970 zo snel en volledig haar beslag krijgen door een specifieke constellatie van economische, sociale en culturele factoren. In de hoogtijdagen van het gezin en het huisvrouwschap, zoals ik deze halve eeuw zou willen noemen, raakten huisvrouwen en fabrikanten, huishoudens en bedrijven, steeds meer op elkaar aangewezen. In de jaren zeventig lijkt het moderniseringsproces voorlopig ten einde en begint een nieuw tijdvak. Alle welvaart, comfort en gemak worden ter discussie gesteld, ook en misschien wel juist in de huishouding. Vrouwen gaan hun gemoderniseerde gezinnen als een gevangenis ervaren. Zij keren zich af van wat fabrikanten aan Monatoetjes en keukenapparatuur aanbieden. De industriële revolutie in de huishouding heeft vrouwen immers niet bevrijd en de taakverdeling tussen mannen en vrouwen binnens- en buitenshuis niet gewijzigd. In dat kader moet de feministische kritiek van Strasser en anderen op de rol van fabrikanten en huishoudkundigen worden begrepen die huisvrouwen zouden hebben gereduceerd tot slaafse consumenten.

In dit artikel heb ik geprobeerd te laten zien hoe de pioniersters van het rationaliseringsstreven er, althans in Nederland, over dachten. Hieruit blijkt dat de maatstaven van de tweede feministische golf niet straffeloos kunnen worden toegepast op de hoogtijdagen van het huisvrouwschap. In de figuratie die huishoudens en bedrijven, vraag en aanbod, met elkaar gingen vormen, was het aandeel van (deskundige) vrouwen substantiëler dan wel is beweerd.

Els Bransen
Wankele wezens

Het premenstrueel syndroom en de constructie van
 vrouwelijkheid¹

Vrouwen worden – althans volgens sommigen – bepaald door hun hormonen. Je zou in een variant op een uitspraak van Freud kunnen zeggen ‘fysiology is destiny’. De vrouw als ‘hormonale vrouw’ spreekt uit ‘ziektebeelden’ als: de overgang, de postpartum-depressie en het premenstrueel syndroom. Over het laatste ziektebeeld gaat dit artikel.

In het onderzoek naar het premenstrueel syndroom wordt telkens verwezen naar de twee vermeende grondleggers ervan: Robert Frank, een Amerikaanse gynaecoloog/endocrinoloog, en Katharina Dalton, een Britse huisarts. Ik onderzoek hier het werk van deze beide grondleggers en de-construeer hun ‘ziektebeelden’. Daarmee hoop ik zicht te krijgen op de ingebakken preoccupaties van het onderzoek naar het premenstrueel syndroom. Mogelijk verliest het denken over vrouwen als wezens behept met (het risico op) een premenstrueel syndroom zo iets van zijn vanzelfsprekendheid.

Frank publiceerde in 1931 een artikel met de titel ‘The hormonal causes of premenstrual tension’.² Dit artikel zou de ontdekking markeren van het premenstrueel syndroom, een al eeuwenoude vrouwenkwaal. Dalton zou in 1953 voor het eerst het, naar men zegt, moderne premenstrueel syndroom hebben beschreven.³ Met deze voorstelling van zaken wordt een bepaalde continuïteit gesuggereerd: alsof er één lijn van Frank via Dalton naar het huidige onderzoek loopt; alsof iedereen het over hetzelfde heeft, een ‘biologisch feit’ dat alleen op details nog verder moet worden blootgelegd.

Een aantal vragen dienen als leidraad voor mijn onderzoek. Ten eerste, wat voor een ‘vrouw’ wordt in en door het werk van Frank en Dalton geproduceerd? Welke vrouwelijkheid construeren zij? Een ‘hormonale’ vrouwelijkheid, zoveel is zeker, maar wat wil dat precies zeggen? En ver-

1. Voor kritische opmerkingen en suggesties bedank ik Ingrid Baart, Annemarie Mol, Sylvia Lammers en Roos de Haas.

2. Robert T. Frank, ‘The hormonal causes of premenstrual tension’, in: *Archives of Neurology and Psychiatry* 26, 1931, pp. 1053-1057.

3. K. Dalton, R. Greene, ‘The premenstrual syndrome’, in: *British Medical Journal*, 9-5-1953, pp. 1007-1013.

der, in hoeverre komt Franks ziektebeeld overeen met het syndroom dat Dalton omschrijft? Is er inderdaad sprake van continuïteit en dus van één, van *het* 'premenstrueel syndroom' als een 'ding in de natuur'?⁴ Ten slotte, tegen welke achtergrond werd het ontstaan van een premenstrueel syndroom mogelijk? In het werk van 'zij-die-aan-de-wieg-stonden' is het vaak eenvoudiger om te achterhalen wat de elementen zijn waaruit onderzoekers hun object samenstellen.

Onbeschrijfelijke spanning

'De groep vrouwen waarnaar ik in het bijzonder refereer klaagt over een gevoel van onbeschrijfelijke spanning, 10 tot 7 dagen voorafgaand aan de menstruatie dat, in de meeste gevallen, blijft voortbestaan totdat de menstruele vloeïing verschijnt. Deze patiënten klagen over onrust, prikkelbaarheid, 'alsof ze uit hun vel springen', en een verlangen verlichting te vinden door dwaze en slecht overwogen handelingen.'

Aldus Robert Frank in zijn beschrijving van 'premenstruele spanning'. Het gaat om een nieuw, nog niet eerder beschreven *pre*-menstrueel 'symptomencomplex'. Vlak voor de menstruatie heeft iedere vrouw last van vermoeidheid, geïrriteerdheid, gebrek aan concentratievermogen en pijn, meent Frank. *Premenstruele spanning* moet evenwel worden afgegrensd van deze normale problemen, het is duidelijk iets anders. Als belangrijkste kenmerk noemt Frank een onbeschrijfelijke spanning, die ertoe leidt dat de vrouw 'onverdraaglijk' wordt, een 'feeks', af en toe 'bijna gek, op de rand van zelfmoord' – terwijl haar 'echtgenoot te beklagen is'.

Na het 'zien' van een aantal van dergelijke, premenstrueel onbeschrijfelijk gespannen vrouwen werd Frank, zo vermeldt hij in zijn artikel, *ertoe gebracht* na te gaan of er bij deze vrouwen mogelijk sprake was van een abnormaliteit in de hormoonafgifte.

Wat maakte nu een hormonale hypothese zo 'dwingend'? En hoe is het opduiken van een premenstrueel ziektebeeld waar dit voorheen niet bestond te begrijpen?⁵ Laten we voor het antwoord op deze vragen Franks geslachtshormonale kader eens nader bekijken.

4. Ik onderzoek het werk van Frank en Dalton vanuit een constructivistisch perspectief. Zie als achtergrond op mijn verhaal en voor een heldere uiteenzetting van deze benadering: Ingrid Baart, 'Kritiek op de dokter. Feminisme en de relatie vrouwen-geneeskunde', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 31, jrg. 8, nr. 3, 1987, pp. 286-303; en idem, 'Welke biologie, welke overgang?', in: *Tijdschrift voor Gezondheid en Politiek*, 1987, nr. 3, pp. 38-41.

5. Vóór Franks tijd was er sprake van ziektebeelden die met de menstruatie zèlf verbonden waren, zoals de 'menstruele psychose' of 'menstruele neuroses'. Zie voor deze ziektebeelden: R.

Een nieuwe wetenschap

Aan het einde van de negentiende eeuw maken ‘hormonen’ hun entree in de bio-medische wetenschappen.

Daarmee ontstaat een nieuwe wetenschap, endocrinologie genaamd. Frank was, naast gynaecoloog, een belangrijk onderzoeker op dit nieuwe – in de ogen van zijn beoefenaars veelbelovende – wetenschapsterrein. De ontwikkelingen op dit terrein en Franks positie daarbinnen maken zijn hormonale invalshoek begrijpelijk.⁶

De endocrinologie conceptualiseerde het voortplantingsvermogen van vrouwen in termen van een hormonaal gestuurde menstruatiecyclus. Deze cyclus, met zijn verschillende fasen, gaat vanaf de jaren twintig langzaam maar zeker de plaats innemen van de negentiende-eeuwse ‘ovulatie-theorie’, waarin ovulatie en menstruatie gelijktijdig plaatsvinden en het gevolg zijn van een zenuwreflex. Verschijnselen die met de voortplanting te maken hebben, komen vanaf nu, om met Frank te spreken, tot stand ‘via de weg van de lichaamsvochten (niet van de zenuwbanen)’.⁷ Ovulatie en menstruatie raken in de nieuwe theorie gescheiden. Menstruatie kan niet langer als analogie van de ‘brunst’ worden beschouwd en evenmin als zwangerschap-mogelijk-makend. Menstruatie is nu het afvoeren van op zwangerschap ingesteld baarmoederslijmvlies. Het is het teken van mislukte – in de zin van niet tot stand gekomen – zwangerschap. De premenstruele fase leidt deze ‘mislukking’ in. Het verschijnen van deze fase wordt door dit model van een hormonaal gestuurde menstruatiecyclus mogelijk gemaakt. Met de menstruatiecyclus, zo zou je kunnen zeggen, ontstond ook de premenstruele fase. En aangezien deze fase de verijdeling van het biologisch doel van de cyclus – zwangerschap – inluidde, kreeg zij een negatieve connotatie.⁸ Het is niet verwonderlijk dat ‘premenstrueel’ dan verbonden raakt met ‘stoornis’.

von Krafft-Ebing, *Psychosis Menstrualis*. Stuttgart (Enke) 1902, en G. Icard, *Thèse*. Parijs 1889; geciteerd in: F. van Assen, *Premenstruele spanning*. Rotterdam 1962; verder: Mary Putnam Jacobi, *The question of rest for women during menstruation*. New York 1877.

6. Frank behoorde tot de medische elite van de jaren '30 en '40. Zie hiervoor: Susan E. Bell, ‘Changing ideas: the medicalization of menopause’, in: *Social Science and Medicine*, vol. 24, nr. 6, 1987, pp. 535-542.

7. R.T. Frank, *The female sex hormone*. Springfield, Ill. (Charles C. Thomas) 1929, p. 1.

8. Vooral Frank was er danig van overtuigd dat het biologisch doel van de cyclus, en daarmee het doel van een vrouwenleven, in de voortplanting lag. Hij beschouwde zelfs, in tegenstelling tot zijn collegae, ovaria, corpus luteum en placenta als één klier: de zwangerschapsklier. Zie Corner, 1965, a.w., p. xv.

Vrouwelijkheid en hormonen

Normale premenstruele verschijnselen zijn volgens Frank het gevolg van de werking van het vrouwelijk geslachtshormoon. De cyclus wordt immers door dit hormoon gestuurd. Ook premenstruele spanning wijt hij aan de werking van dit hormoon; zij het dat in dat geval sprake is van een teveel aan vrouwelijk geslachtshormoon. Laten we dit hormoon, door Frank ook wel het vrouwelijk geslachtsprincipe genoemd, eens nauwkeurig bekijken. Wat is het precies en wat doet het in het lichaam?⁹

Het vrouwelijk hormoon bewerkstelligt volgens Frank 'vrouwelijkheid': '(H)et effect dat het vrouwelijk geslachtshormoon produceert bestaat uit het kweken, doen rijpen en stimuleren van alle vrouwelijke kwaliteiten en eigenschappen, alsook van de organen die nodig zijn voor het voortzetten van de soort.'¹⁰ Frank blijft wat vaag over de aard van deze vrouwelijke kwaliteiten en attributen. Zij betreffen in ieder geval de 'vrouwelijke' verschijning, zoals de aanwezigheid van borsten, een bepaalde haarverdeling over het lichaam, een bepaalde stemhoogte. Maar ook affecten en gedragingen blijken tot het effect van het hormoon gerekend te moeten worden. Dat wordt duidelijk als Frank opmerkt dat voor vrouwen '(premenstruele) geïrriteerdheid, moeheid en toegenomen emotionaliteit in aanzienlijke mate fysiologisch is'.¹¹

Frank schrijft dus zowel fysiologische – dat wil zeggen als normaal te beschouwen – als pathologische – dat wil zeggen als ziek, afwijkend te beschouwen – lichamelijke en emotionele verschijnselen bij vrouwen in de premenstruele fase op het conto van dit vrouwelijk geslachtshormoon. Positieve werkingen dicht Frank het hormoon niet toe. De fysiologische verschijnselen zijn wel normaal, maar ze hebben een negatieve inhoud. De pathologie ontstaat door een teveel en niet door een tekort aan het hormoon. Kortom, de normale vrouwelijkheid is al lichtelijk problematisch, maar nu

9. Frank nam in de jaren '30 een enigszins uitzonderlijke positie in onder zijn collegae-endocrinologen door te blijven vasthouden aan het bestaan van één geslachtshormoon bij vrouwen. Men sprak namelijk inmiddels van twee geslachtshormonen bij vrouwen: oestrogeen en progesteron. Ook het gebruik van de aanduiding 'mannelijk' of 'vrouwelijk' voor een bepaald geslachtshormoon was niet langer betamelijk. Een hormonale geslachtelijke exclusiviteit moest – hoezeer men haar ook als 'feit' had willen vestigen – naar het land van de fabeltjes worden verwezen: vrouwen bleken 'mannelijke' en mannen 'vrouwelijke' hormonen te bezitten. Zie ook: Diana Long Hall, 'Biology, sex hormones and sexism in the 1920's', in: Carol C. Gould en Mary W. Wartofsky (red.), *Women and philosophy. Toward a theory of liberation*. New York 1976, pp. 81-95, en Ingrid Baart, 'Waar eens de baarmoeder raasde...', in: *Lover* 1986, nr. 1, pp. 4-14.

10. R.T. Frank, a.w., *The female sex hormone*, p. 298.

11. Idem, p. 236.

eenmaal niet te voorkomen (fysiologisch); een teveel aan vrouwelijkheid kan evenwel echt problemen opleveren! Maar als zowel de normale als de afwijkende toestand door het vrouwelijk hormoon veroorzaakt worden, wat is er dan de oorzaak van dat sommige vrouwen ziek worden en andere niet? Op dit punt maakt Frank gebruik van een negentiende-eeuwse categorie: labiliteit.

De zenuwen

Het vrouwelijk hormoon maakt niet iederéén ziek, meldt Frank, aan het eind van zijn verhandeling gekomen. Nee, het is bij labiele personen dat 'een buitensporige hoeveelheid vrouwelijk geslachtshormoon (...) ernstige symptomen kan produceren (...), waarbij symptomen van psychische en nerveuze (autonome zenuwstelsel) aard absoluut het meest in het oog springen'.¹²

Labiliteit markeert dus de grens tussen normale premenstruele verschijnselen en pathologische premenstruele spanning. Frank veronderstelt het begrip 'labiel' als algemeen bekend. Het wordt uit zijn tekst niet duidelijk wat dit is. Hij vermeldt slechts dat een labiel persoon gevoeliger is voor het hormoon. De 'labiele vrouw' is een typisch negentiende-eeuws medisch fenomeen. Dergelijke vrouwen hadden 'zwakke zenuwen' ofwel een gevoelig zenuwstelsel, zo was het verhaal. De menstruatie was een ware beproeving voor hen. Immers, de prikkeling die het groeiende eitje in de eierstok op het zenuwstelsel uitoefent is op het moment van het losschieten van het ei en het optreden van de menstruatie op haar hoogtepunt. De 'labiele vrouw', die Frank in zijn artikel ten tonele voert, vertoont eenzelfde kwaliteit als haar negentiende-eeuwse voorgangster: een grote gevoeligheid voor de werking van haar eierstokken. Niet vanwege het groeiende ei dit keer, maar vanwege het hormoon dat hier wordt geproduceerd. Het vanzelfsprekende en niet beargumenteerde gebruik van de categorie 'labiliteit' doet vermoeden dat het voor Frank ondenkbaar moet zijn geweest de 'zenuwen', in de vorm van labiliteit, géén rol te laten spelen in het menstruatiegebeuren.¹³

12. R.T. Frank, 'The hormonal causes', a.w.

13. Een andere verklaring voor het toekennen van het primaat aan 'de zenuwen' en niet aan de hormoonhoeveelheid op zich is de volgende. In de Verenigde Staten van de jaren dertig vrezden de dokters de zeggenschap over de patiënt kwijt te raken aan de laboratoria. Als ziekte slechts een kwestie is van een tekort of teveel kan dat wel even in het laboratorium worden opgemeten. Waar heb je dan nog een dokter voor nodig? Voor het klinisch inzicht!, riepen de dokters. Zie Bell, 1987, a.w.

Van aderlating tot bestraling

Frank was niet alleen onderzoeker maar ook arts. Dat betekent dat hij niet een ziektebeeld 'ontdekken' kon, zonder er tegelijk ook een behandeling voor te ontwerpen. Wat is zijn therapie? Hoe denkt hij de symptomen te kunnen bestrijden? Allereerst beveelt hij, op grond van de hypothese dat de uitscheiding van het vrouwelijk hormoon zich fysiologisch conformeert aan de normale principes van uitscheiding, voor de 'lichtere' gevallen aderlating, vochtafdrijvende en laxerende middelen aan. Ten aanzien van de ernstigere gevallen van 'premenstruele spanning' pleit Frank voor bestraling van de eierstokken of de eliminatie ervan.¹⁴ Waar Frank absoluut geen heil in zag, is een behandeling met 'zulke dingen' als 'gedroogde eierstokken, gedroogde teelballen, zwezerik en pijnappelklier extracten'. Er wordt in Franks tijd volop met allerlei hormoonpreparaten gewerkt. Hoewel volgens Frank sommige van deze hormoonpreparaten een krachtige werking hebben, kan dat, zo meent hij, van bovengenoemde 'dingen' niet worden gezegd. Daar zit geen hormoon in, volgens hem. Waar hij maar kan laat Frank zijn stem horen tegen het in zijn ogen onzinnige gebruik van dergelijke preparaten. Al is bestraling of eierstokverwijdering dan misschien wat rigoureuus het helpt tenminste. En de dokter heeft wat om handen.

Zenuwen en hormonen

Frank formuleerde premenstruele spanning in het verlengde van de zich ontwikkelende endocrinologische menstruatietheorie. Met het concept van een door hormonen gereguleerde cyclus, wordt de tijd vóór de menstruatie een 'fase' in een cyclisch proces. En met de transformatie van de menstruatie van een biologisch positief fenomeen (het moment van vruchtbaarheid) in een biologisch negatief fenomeen (teken van het uitblijven van zwangerschap) kleeft er aan die premenstruele fase een negatieve waarde.

Deze nieuwe voorstelling van zaken betekende echter geen totale breuk met oude menstruatieopvattingen. Franks begrippen 'labiliteit' en 'gespannenheid', afkomstig uit de 'ovulatietheorie', getuigen ervan. Hij

14. Deze laatste behandeling was, zeker in de eerste helft van de negentiende eeuw, tamelijk gangbaar voor het genezen van menstruatieklasten en 'neuroses' als hysterie en nymphomanie. Behandeling met x-stralen werd tijdens de eerste decennia van de twintigste eeuw volop gepraktiseerd door huidartsen en gynaecologen. Men gebruikte de stralen voor van alles en nog wat. In Franks tijd is men er veel voorzichtiger mee geworden vanwege de eraan verbonden risico's voor de gezondheid.

kan ze moeiteloos in zijn model opnemen. Maar ook het beeld dat Frank van premenstruele spanning schetst – een kwestie van zich ophopend vrouwelijk geslachtshormoon dat geen uitweg kan vinden – is hier een teken van. Het hormoon vertoont in zijn werking een opvallende gelijkenis met de prikkelende werking die in de negentiende eeuw het groeiende eitje in de eierstok op het zenuwstelsel heette uit te oefenen. Tenslotte postuleert Frank, zoals ook in de negentiende eeuw gebeurde, een relatie tussen menstrueren en gedrag.

Franks versie van de endocrinologie, zoals ze zichtbaar wordt in haar premenstruele spanning, geeft vrouwelijkheid een dubbele inhoud. Vrouwelijkheid, en haar karikatuur in de vorm van premenstruele spanning, is bij Frank een kwestie van hoeveelheden vrouwelijk geslachtshormoon, maar tevens van ‘gevoelige zenuwen’.

‘Het gedoe van het vrouw-zijn’

Frank wordt onveranderlijk als de ontdekker van het premenstrueel syndroom genoemd, maar het moderne premenstrueel syndroom vindt, volgens vele onderzoekers, zijn oorsprong in het artikel van Dalton en Greene dat in 1953 verscheen. De auteurs introduceren ‘premenstrueel syndroom’ als een toepasselijker benaming voor ‘dat wat tot nu toe “premenstruele spanning” werd genoemd’. Dit ziektebeeld, zo schrijven ze, is één van de meest gangbare endocriene aandoeningen, maar staat in Engeland helaas maar matig in de medische belangstelling. Vrouwen zelf zijn hier zeker debet aan, menen ze. Zij beschouwen de symptomen maar al te vaak als iets wat nou eenmaal bij ‘het vrouwzijn’ hoort.

Het syndroom, zo zijn Dalton en Greene van mening, komt vooral in de premenstruele fase voor, maar beperkt zich daar niet toe: ‘vergelijkbare symptomen komen af en toe voor rond de ovulatie, in het eerste deel van de menstruele fase en zelfs, zelden, tijdens de eerste twee dagen nadat het vloeien is gestopt’. Deze symptomen kunnen variëren van hoofdpijn tot koorts en van prikkelbaarheid tot nymphomanie; ze betreffen dus zeker niet alleen ‘spanning’, zoals vaak abusievelijk wordt aangenomen. Ook de ernst van de symptomen kan verschillen. Welbeschouwd betreft het premenstrueel syndroom de aanwezigheid van symptomen die in een maandelijkse cyclus terugkeren. Dat wil zeggen dat niet zozeer de aard van de symptomen als wel hun cyclisch voorkomend karakter het syndroom kenmerkt. Daarom zou de term ‘menstrueel syndroom’ het meest op zijn plaats zijn. Omdat deze term echter de suggestie kan wekken dat de klachten al-

leen tijdens de menstruatie optreden, houden Dalton en Greene het toch maar op premenstrueel syndroom.

Eén ziekte?

Het zal duidelijk zijn dat Dalton en Greene één achterliggende ziekte zien in dat wat bekend is onder de term ‘premenstruele spanning’ en dat wat zij ‘premenstrueel syndroom’ noemen. Zij zien continuïteit – beide termen slaan eigenlijk op hetzelfde – en menen slechts enige correcties aan te brengen. Maar, waar baseren ze die continuïteit eigenlijk op?

Allereerst op ‘de literatuur’. ‘De eerste beschrijving van het syndroom gaf Frank (1931)’, zo verhalen Dalton en Greene. Wat Frank echter in 1931 als ‘premenstruele spanning’ beschreef, wijkt – zoals uit het voorgaande duidelijk zal zijn geworden – op vele punten af van dat wat Dalton en Greene als ‘premenstrueel syndroom’ beschrijven. Wist Frank misschien zelf nog niet wat hij had ontdekt? ‘Hij vermeldt’, zo gaat het verhaal van Dalton en Greene verder, ‘onbeschrijflijke spanning en een verlangen om verlichting te vinden door moeilijk te onderdrukken “foolish actions”. Vaak trof hij ernstige hoofdpijn aan, oedeem en gewichtstoename. Soms zag hij bloeditstoringen, asthma en heel af en toe epileptische aanvallen.’

Wat ik hier aantref is een sterk staaltje van vinden wat men zoekt. Frank rept met geen woord van hoofdpijn of gewichtstoename! Eén keer trof hij een premenstrueel oedeem aan bij een patiënt met premenstruele spanning. Asthma en epileptische aanvallen zag Frank een enkele keer in de premenstruele fase verergeren, maar ze zijn voor hem beslist geen symptomen van premenstruele spanning. We zien aldus hoe Dalton en Greene hun premenstrueel syndroom met Franks premenstruele spanning laten samenvallen door enerzijds Frank observaties toe te schrijven die niet hij, maar zij zelf deden, en door anderzijds zijn observaties opnieuw te interpreteren. Zo verlenen zij aan hun eigen bevindingen het gewicht van een traditie.

Niet alleen Franks werk maar ook dat van anderen wordt binnengehaald om het premenstrueel syndroom gestalte te geven. Zo vermelden Dalton en Greene bijvoorbeeld Thomas en Sweeny, die van syndroom noch spanning noch premenstruum reppen, maar een verschijnsel genaamd *menstrueel oedeem* beschrijven.¹⁵

15. William A. Thomas, ‘Generalized edema occurring only at the menstrual period’, in: *Journal of the American Medical Association*, vol. 101, nr. 15, 1933, pp. 1126-1127; J. Shirley Sweeney, ‘Menstrual edema’, in: idem, vol. 103, nr. 4, 1934, pp. 234-236.

Ook Israël wordt opgevoerd.¹⁶ Hij heeft het in zijn artikel over ‘het syndroom van premenstruele spanning’ en daarnaast over ‘kleinere menstruele molimina’ die 40% van de normale vrouwen kent.¹⁷ Dit laatste cijfer nu wordt door Dalton en Greene als prevalentiecijfer voor het premenstrueel syndroom vermeldt.

Verder rekenen Dalton en Greene *nymfomanie* tot de symptomen. Gray trof dit symptoom namelijk veelvuldig aan, schrijven ze. Gray zelf spreekt echter van psychoseksuele stoornissen en die blijken, als ze al aanwezig zijn, geen cyclisch karakter te vertonen.¹⁸ Zijn artikel handelt ook niet over het premenstrueel syndroom, of zelfs maar over premenstruele spanning; hij heeft het over ‘toestanden van nerveuze spanning’.

Geweldsmisdrijven, tenslotte, horen volgens Dalton en Greene ook tot de symptomen van het premenstrueel syndroom. Ze refereren daarvoor aan Cooke, die, zo schrijven ze, vermeldt dat 84% van de geweldsmisdrijven die door vrouwen worden gepleegd, tijdens of onmiddellijk vóór de menstruatie plaatsvinden. Dat moet het premenstrueel syndroom zijn, zullen Dalton en Greene hebben gedacht. Cooke zelf spreekt, in zijn rede als voorzitter van de American Association of Obstetricians, Gynecologists and Abdominal Surgeons, niet van een premenstrueel syndroom maar van een ‘persoonlijkheidsverandering tijdens deze fase (die) een zaak van simpele observatie, van traditie en van geschiedenis (is)’.¹⁹ Hij meent dat tijdens de premenstruele fase het zenuwstelsel van de vrouw in een hypergevoelige toestand raakt met verstrekkende gevolgen voor de psychologie en het gedrag van de vrouw.²⁰

Aldus zorgen Dalton en Greene ervoor dat alle genoemde aandoeningen inderdaad tot één ziekte: het ‘premenstrueel syndroom’, zijn te herleiden. Dat geldt niet alleen voor deze aandoeningen, maar ook voor de

16. S. Leon Israel, ‘Premenstrual tension’, in: *idem*, vol. 110, nr. 21, 1938, pp. 1721-1723.

17. Medici spreken van ‘molimina menstrualia’ als ze lastige, hinderlijke verschijnselen tijdens de menstruatie bedoelen.

18. Laman A. Gray, ‘The use of progesterone in nervous tension states’, in: *Southern Medical Journal*, vol. 34, sept. 1941, pp. 1004-1006.

19. Willard R. Cooke, ‘The differential psychology of the American woman’, in: *American Journal of Obstetrics and Gynecology*, vol. 49, 1945, pp. 457-472.

20. Over de door Cooke geponeerde gewelddadige gevolgen van ‘premenstruele persoonlijkheidsverandering’ valt overigens nog een onthullende anekdote te vertellen. De Nederlandse arts Van Assen, stuitte in de literatuur regelmatig op verwijzingen naar het (Parijse) politierapport waarop Cooke dit gegeven baseerde. Het rapport werd evenwel nooit in de literatuur lijsten vermeld. Van Assen was bijzonder geïnteresseerd in de relatie tussen premenstrueel syndroom en criminaliteit. Hij liet in Parijs nagaan waar het cijfer was gepubliceerd en kreeg van de secretaris-generaal van Interpol als antwoord ‘dat daar in de archieven van de “Prefecture de Police” niets over te vinden was’. F. van Assen, *Premenstruele spanning*, a.w., p. 74.

verschijnselen die als 'normaal' voor, of 'eigen' aan vrouwen werden beschouwd. Immers, de 'kleinere menstruele molimina' die volgens Israel de normale vrouw kenmerken, evenals 'de van oudsher bekende premenstruele persoonlijkheidsverandering' die Cooke observeerde, worden door Dalton en Greene opgenomen in het premenstrueel syndroom. Is er soms iets dat Dalton en Greene ziekte doet zien, en zelfs één ziekte? Om deze vraag te beantwoorden moeten we weten wat de achtergronden waren waartegen Dalton en Greene, ruim twintig jaar na Frank, tot hun omschrijving van premenstrueel syndroom kwamen.

Cyclus

Wat alle aandoeningen die Dalton en Greene in het premenstrueel syndroom opnemen gemeenschappelijk hebben, is de referentie aan een relatie tussen de verschijnselen van vrouwen en de menstruele cyclus, aangegeven of niet, normaal geacht of niet. Gedurende de menstruele cyclus zijn, volgens Dalton en Greene, de ovariële hormonen progesteron en oestrogeen in wisselende hoeveelheden in het lichaam aanwezig. Het premenstrueel syndroom nu wordt veroorzaakt door een relatief tekort aan progesteron. Dat tekort kan op elk moment van de cyclus optreden maar komt vooral voor in het premenstruum en rond de ovulatie, omdat er dan veel oestrogeen wordt geproduceerd. Het tekort leidt ertoe dat het oestrogeen niet voldoende wordt geantagoniseerd, zo stellen zij, en dat heeft tot gevolg dat het oestrogeen (te vrijelijk) zijn vochtretinerende werking kan uitoefenen. Die vochtretinerende werking van het oestrogeen stellen Dalton en Greene verantwoordelijk voor het optreden van de symptomen.²¹

Dalton en Greene's model maakt het hun mogelijk niet de *periode* waarin de verschijnselen voorkomen als kenmerkend voor het syndroom te zien, maar hun *periodiciteit*. Een dergelijke voorstelling van de menstruatiecycclus als een eb en vloed van hormonen, die *altijd* ontregeld kan raken, problematiseert niet een bepaalde fase uit de cyclus, maar de cyclus op zich. Daarom zien Dalton en Greene één ziekte in de verschillende aandoeningen en verschijnselen. Het is hun voorstelling van de menstruatiecycclus als

21. Het hier geschetste etiologisch model wordt door Dalton en Greene een werkhypothese genoemd. Dalton presenteert het echter sindsdien als theorie. Het model is niet gebaseerd op onderzoek naar (veranderende) hormoonspiegels, maar op speculaties naar aanleiding van (dier)experimenteel, endocrinologisch onderzoek dat door derden werd verricht. Positieve resultaten met progesteron-behandeling bij het premenstrueel syndroom bevestigen, volgens Dalton en Greene, dit etiologisch model.

een wankel evenwicht van hormonen, dat altijd verstoord kan raken. De toon van de vrouwelijke menstruele cycliciteit is daarmee gezet, en wel in mineur. Ze is verbonden met stoornis, met ziekte. Elke vrouw – met een menstruatiecycclus – is zo in potentie vatbaar voor het premenstrueel syndroom.

Vrouw en lichaam

De vraag is nu wat de ziekte doet uitbreken. Hoe komt het dat de hormonen uit balans raken? Mogelijk ook 'labiliteit' zoals dat bij Franks premenstruele spanning het geval was?

Zeker niet. Zoals vooral ook duidelijk wordt in het latere werk, dat Dalton voor een groot publiek schreef, heeft het uitbreken van premenstrueel syndroom niets met labiliteit of nervositeit van vrouwen te maken. Dalton associeert het begrip 'labiliteit' niet langer met het zenuwstelsel, maar beschouwt het als een psychologisch begrip. En de opvatting over het premenstrueel syndroom als zou 'het allemaal psychisch' zijn, is volgens Dalton door de wetenschap achterhaald.²² Zij neemt dan ook stelling tegen de psychosomatische benadering in de geneeskunde die in de jaren vijftig een tijdlang grote opgang maakte. De psychosomatici – psychoanalytisch geïnspireerd – spreken van premenstruele spanning als een gevolg van het afwijzen van de vrouwelijke (seksuele) rol.²³ Nee, zegt Dalton, met de vrouw zelf is niets aan de hand, haar valt niets te verwijten. Het is haar – onvolmaakte – lichaam. Bij de vrouw is het reproductieve systeem namelijk – evolutionair gesproken – nog in ontwikkeling, dit in tegenstelling tot dat van de man. Vandaar dat zij zo'n kwetsbaar evenwicht van hormonen kent! Zoals haar echtgenoot en 'ghostwriter' Tom Dalton in één van haar boeken zegt, 'de cyclische veranderingen in de hormoonniveaus van een vrouw zijn verantwoordelijk voor de onvoorspelbare veranderingen van persoonlijkheid die zij kent'.²⁴

Dalton ziet labiliteit als een psychische kwestie en niet als een kwestie van 'zwakke zenuwen'. Daarom neemt ze Franks oorzakelijke koppeling tussen premenstruele spanning en labiliteit niet op in haar premenstrueel syndroom. En toch... Uit de vrouw zoals Dalton die schetst, is de labiliteit allerminst verdwenen. Alleen, labiliteit is nu geen zaak van het gestel of van

22. Katharina Dalton, *Eens per maand*. Katwijk (Servire) 1978, p. 66.

23. Zie bijvoorbeeld: Saul Rosenzweig, 'Psychology of the menstrual cycle', in: *The Journal of Clinical Endocrinology*, vol. 3, nr. 5, 1943, pp. 296-300.

24. K. Dalton, *The menstrual cycle*. Harmondsworth (Penguin) 1969, pp. 7-8.

het karakter van (sommige) vrouwen, het is een eigenschap geworden van der vrouw hormonen. En die labiele hormonen kunnen een hoop psychische labiliteit teweegbrengen!

Progesteron of ... progesteron?

Dalton kritiseert de psychosomatische benadering, maar wat ze met de psychosomatici deelt is ongerustheid over de sociale gevolgen van premenstruele spanning: huiselijke twisten, kindermishandeling, (verkeers)ongelukken enzovoort.²⁵ De wegen lopen echter opnieuw uiteen als het om oplossingen gaat. Waar de psychosomatici ernaar streven dat vrouwen de beperkingen van het vrouwzijn als gezond leren accepteren, zo nodig met behulp van psychotherapie, pleit Dalton voor het opheffen van deze beperkingen met behulp van progesteron. Voor Dalton liggen die beperkingen immers alleen in het lichaam van de vrouw.

Medici moeten progesteron gaan voorschrijven. En niet alleen dát, ook op het gebied van voorlichting ziet Dalton voor hen een belangrijke taak weggelegd. Vrouwen moeten bewust worden gemaakt van de mogelijkheid tot behandeling en de symptomen van het premenstrueel syndroom niet langer als 'normaal' accepteren. Mannen en vrouwen moeten oog gaan krijgen voor de verregaande invloed van de menstruele hormonen op welzijn en gedrag van vrouwen.

Als we de behandelingen van Frank en Dalton voor hun respectievelijke ziektebeelden vergelijken, dan valt allereerst op hoe Frank voor zijn 'kleine' ziektebeeld drie verschillende soorten behandeling noemt, terwijl Dalton voor het premenstrueel syndroom met zijn scala aan lichamelijke, psychische en gedragsstoornissen, begint en eindigt met progesteron. Waarom is zij dit middel zo hardnekkig en uitsluitend toegedaan? Omdat Dalton zelf ooit door Greene met behulp van progesteron van haar premenstruele migraine werd bevrijd?²⁶

Dalton en Greene vermelden in hun artikel uit 1953 hoe verschillende auteurs goede resultaten boeken met vochtafdrijvende middelen bij (pre)menstruele symptomen als oedeem en hoofdpijn. Zelf zijn ze ook van mening dat oestrogeen, de boosdoener van het syndroom, juist via – een soms minuscule – vochtretentie zijn pathologische werking uitoefent. Toch kan er beter met progesteron behandeld worden, vinden ze. Als het progeste-

25. Zie hiervoor: Sophie Laws, Valerie Hey en Andrea Eagan, *Seeing red. The politics of premenstrual tension*. (Hutchinson & Co.) 1985.

26. K. Dalton, *Eens per maand*, a.w., p. 55.

ron óók, en eigenlijk beter want dichter bij de bron, de vochtretentie tegen kan gaan, waarom dan nog langer klungelen met plaspillen en diëten? Je zou kunnen denken dat het hier om een louter technische kwestie gaat, waarin het praktisch gemak richtinggevend is. Progesteron gebruiken is echter niet gemakkelijk in de praktijk: het kan, in de niet-gesynthetiseerde vorm althans waar Dalton voor pleit, niet oraal worden ingenomen, maar moet diep in de bilspier worden geïnjecteerd en dat dagelijks of om de dag, twee à vier weken lang. Nee, 'gemak' biedt een weinig bevredigende verklaring.

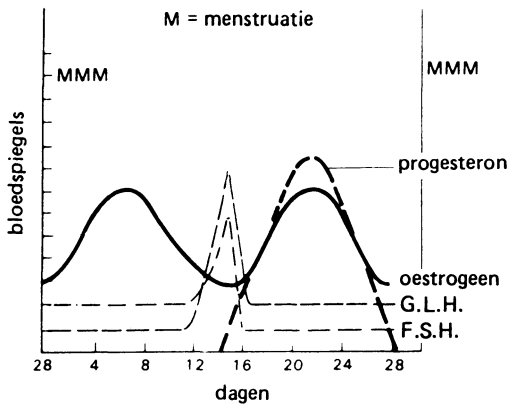
Oplossingen voor gezondheidsproblemen zijn natuurlijk nooit 'louter technische' kwesties; zij dragen bij aan de vormgeving van het gezondheidsprobleem. Waar plaspillen werden toegediend en diëten gevolgd, leek 'vochtretentie' het probleem. Dalton en Greene schrijven progesteron voor, waardoor 'vochtretentie' uit het zicht verdwijnt en 'hormoonhuishouding' alle aandacht krijgt. De vervanging van plaspillen en diëten door progesteron moet dan ook begrepen worden in het licht van een definitieve conceptualisering van het premenstrueel syndroom als louter hormonale aandoening.

Stabiel/labiel evenwicht

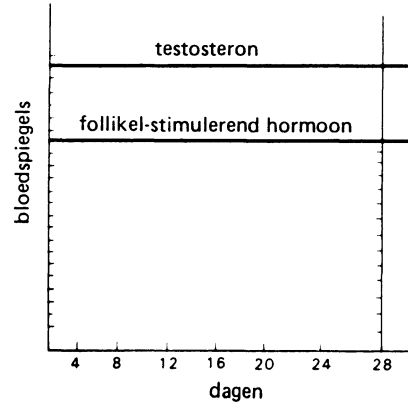
In en door deze hormonale conceptualisering van het premenstrueel syndroom is 'vrouw' iets geworden dat vooral met 'hormonen' van doen heeft. Labiele hormonen wel te verstaan, die ieder moment uit balans kunnen raken en zo aanleiding tot ziekte kunnen geven. Eva is vervloekt. Daltons hormonale vrouwelijkheid wordt gedefinieerd als de afwijking van de stabiliteit van de man'. Mannen hebben ook (geslachts)hormonen, maar die bevinden zich volgens Dalton in een volmaakt evenwichtige toestand. Zij hebben dan ook nergens last van.

Waar voor Frank 'vrouw' vanwege het vrouwelijk hormoon *totaal* verschilt van 'man', is bij Dalton een zekere gelijkheid mogelijk. Het verschil zit bij Dalton namelijk niet in de hormonen op zich, maar in hun stabiele dan wel instabiele evenwicht. Een vrouw kan haar hormonen in balans (doen) brengen. Ze stabiel doen zijn als die van de man. Willen vrouwen dat er naar hen geluisterd wordt, dan is er zelfs de plicht – door middel van progesteron – een dergelijke 'mannelijke' stabiliteit te verwerven. Doen vrouwen dat niet, zegt Dalton, dan moeten ze verder niet zeuren en krijgen ze 'van mannen wat ze verdienen'.²⁷

27. Zie Laws e.a., 1985, a.w., p. 31.

Vrouwelijke hormoonspiegels tijdens de menstruele cyclus

Mannelijke hormoonspiegels gedurende een maand.

Uit: K. Dalton, *Eens per maand*, a.w., p. 8.

Conclusies

Laten we, tot slot, opnieuw de vragen bekijken waarmee ik begon. Ten eerste, wat voor een 'vrouw' levert het werk van Frank en Dalton op? Niet dezelfde: bij Frank is een vrouw vrouw dank zij het vrouwelijk hormoon, terwijl Dalton vrouwelijkheid verbindt met een precare balans van oestrogeen en progesteron. Waar Frank een wereld van onoverkomelijk verschil poneert – je hebt mannelijk of vrouwelijk hormoon, mannen of vrouwen, het verschil staat geen gelijkheid toe – zegt Dalton: 'vrouwen kunnen zijn als mannen'. Voor Frank levert het vrouwelijk hormoon bij alle vrouwen wat premenstruele last op en zijn slechts sommige vrouwen, de labiele en gespannen types, er ziek van. Voor Dalton bedreigt het uit balans raken van de oestrogeen/progesteron-verhouding elke vrouw en is elke vrouw potentieel ziek. En toch hebben de vrouwen van Frank en Dalton ook een overeenkomst: onevenwichtig zijn ze allebei. De ene heeft labiele zenuwen, de andere labiele hormoonspiegels; het maakt beiden tot wankele wezens.

Ten tweede, is het zo dat Frank en Dalton over dezelfde ziekte spreken? In vele opzichten is het antwoord: nee. Te veel vrouwelijk hormoon hebben en 'gespannen' zijn in de premenstruele fase (Frank), is iets anders dan een verstoorde hormoonbalans hebben en lijden aan een of meer – een lange lijst – cyclisch voorkomende symptomen (Dalton). Bestraald moeten worden (Frank) is iets anders dan progesteron-sputen halen (Dalton). En

bovenal: met premenstrueel syndroom een uitzondering zijn te midden van 'normale vrouwen' (Frank) verschilt grondig van met premenstrueel syndroom gewoon zijn, ziek te midden van vele potentieel zieke lotgenoten (Dalton). Toch maken beide ziektebeelden deel uit van één traditie. Alleen al doordat de negatieve betekenis die Frank aan de premenstruele fase en het vrouwelijk hormoon geeft, door Dalton wordt overgenomen.

Ten slotte was er de vraag tegen welke achtergrond het ontstaan van een premenstrueel syndroom mogelijk werd. Ten tijde van Frank waren daarvoor een aantal voorwaarden vervuld: aan vrouwen werd een menstruatiecyclus toegeschreven, waarmee het begrip 'premenstruele fase' betekenis kreeg. En waar de menstruatie gezien werd als frustratie van een mogelijke zwangerschap, werd ook de premenstruele fase negatief gekleurd. Dalton haalde heel diverse onderzoeken bij elkaar en veegde ze in een groot syndroom. Bovendien introduceerde ze een nieuw element in de traditie: de emancipatie van vrouwen. Deze zou volgens haar gediend worden, wanneer vrouwen zich massaal onder behandeling gingen stellen.

Robert Frank en Katharina Dalton: nog altijd wordt aan hen gerefereerd als aan de grondleggers van het premenstrueel syndroom. De pretentie dat Franks en Daltons werk verwijst naar (in principe) één en dezelfde eeuwenoude vrouwenkwaal kan niet overeind blijven.

Hedendaagse onderzoekers funderen hun werk nog steeds op dat van Frank en Dalton, maar ze zijn inmiddels op een heel andere manier in de weer met vrouwen, hormonen en premenstruele syndromen. Ze beschouwen de wijze waarop Frank maar ook Dalton de relatie tussen vrouwen, (geslachts)hormonen en premenstruele stoornissen conceptualiseren als wetenschappelijk onverantwoord. Dat, zeggen ze, doen zij nu veel beter. Zolang echter – in de constructies die zij maken – 'vrouw' als 'hormonale vrouw' verschijnt – en ook als zodanig wordt behandeld – blijven de sporen van Frank en Dalton aanwezig.

Anna Donck
 'Hoe voortreffelijk zij was'

Hoe de schrijver van de *Camera Obscura* zijn mening over onderwijs aan meisjes 'verpakt'

Het verhaal

Een van de schetsen in de *Camera Obscura*, een zeer veel gelezen en ook destijds al een populair boek, geschreven door A.D. Hildebrand, pseudoniem voor Nicolaas Beets, bekend auteur uit het midden van de negentiende eeuw, bevat een komische situatie die ik niet grappig vind. Dit is niet iets bijzonders, omdat het me in dit boek nogal vaak overkomt dat ik me niet op mijn gevoel voor humor voel aangesproken. Het betreft een gedeelte uit 'Een Oude Kennis', en wel het hoofdstuk 'Hoe voortreffelijk zij was'. Niet alleen sprak de ironie mij niet aan. Ik was tevens verbaasd over de uitspraak van Mevrouw Deluw, wier echtgenoot bezoek krijgt van ene heer Bruis, over haar oudste dochter. Dit meisje leest veel, ook in vreemde talen, en zit dan altijd in de tuin. Hier volgt een deel uit dit verhaal:

"Uw oudste dochter", zei Bruis, toen hij met mevrouw Deluw alleen was, "schijnt veel van de eenzaamheid te houden."

"O ja, mijnheer! ik beleef heel veel plezier aan dat meisje, ze is altijd met een of ander boek in de weer; ik verzeker U dat zij haar Frans nog beter verstaat dan ik; zij leest Engels en Hoogduits ook."

"Kom aan", zei de heer Bruis, "Dat's plezierig. Ja, hier in Holland zijn zulke heerlijke gelegenheden voor dat alles."

Mevrouw Deluw meende dat deze opmerking de verdiensten van haar welp verkleinde.

"Het scheelt veel, mijnheer!", antwoordde zij, "hoe men van die gelegenheid profiteert; en mijn dochter studeert veel, studeert eigenlijk altijd. Haar grootste genoegen is studeren; en ze houdt zich ook niet op met al die dingen waar een meisje van haar jaren anders gewoonlijk plezier in heeft."

De heer Bruis hield niet van zulke soort meisjes.

"Hoe oud is uw dochter?" vroeg hij.

"Zestien jaren", zei mevrouw Deluw, haar hoofd oprichtende met moederlijke majesteit.

"Flos ipse", prevelde de heer Bruis.

"En zo als ik zeg", ging mevrouw Deluw voort, "Engels, Frans en Duits. Ik geloof dat ze nu weer met een Engels boek is uitgegaan. Heeft u haar niet gezien?"

“Ik heb een dame gezien die onder een boom zat te lezen”, zei de heer Bruis, die anders niet gewoon was een meisje van zestien jaar een dame te noemen; maar hij dacht: Engels, Frans en Duits, en altijd lezen!
 “Och, dat is haar lievelingsplekje”, zei mevrouw Deluw, “wij zullen haar eens gaan opzoeken. Het is er koel, en wij kunnen uitrusten.”¹

Het meisje wordt al eerder ingeleid in het verhaal als de heer Bruis door de tuin naar het tuinhuis wordt gebracht, waar de familie zich ophoudt, behalve Mientje die zit te lezen. ‘... en werkelijk zat daar, onder een klein treurcypresje, op een smal gazonnetje, de oudste dochter van zijn vriend Deluw, op een groene tuinbank, met handschoentjes aan, een boek in de hand en een hondje aan haar voeten.’ Kort daarna maakt de moeder weer gewag van haar ‘... en vooral Mientje, die daar altijd onder de cypres zit’.

Als ze naast haar gezeten zijn, komen we via de gedachten van de heer Bruis nog het volgende over haar te weten: ‘Het was om de waarheid te zeggen, geen heel mooi meisje, ook al bleek, en met iets heel lelijks in de ogen ... zenuwachtige trekken in haar gezicht die de heer Bruis niet aanstonden.’ De heer Bruis ziet aanstonds dat het boekje dat Mien leest *Amours et amourettes de Napoléon* heet, en denkt dat dat niet veel stichtelijks is voor een zestienjarig meisje. Mevrouw Deluw heeft niet in de gaten wat voor soort boeken haar dochter leest en voelt ook geen behoefte dat te weten te komen.

Het verwonderde mij in hoge mate dat mevrouw Deluw zo’n genoegenschept in het altijd studerende meisje, terwijl zij zelf de handen vol lijkt te hebben aan haar zoontjes. Als de heer Bruis namelijk binnenkomt, maken deze een grote stampij. Het verbaast de heer Bruis ook nogal dat het meisje studeert; van de weeromstuit noemt hij haar een dame.

De tijd waarin dit boek is gesitueerd kan nauwelijks een gunstige genoemd worden voor het onderwijs aan meisjes; het moet een bijzonderheid zijn geweest dat Mien vreemde talen las. Wellicht kreeg zij huisonderwijs, wat in burgerlijke kringen wel voorkwam. De opmerking van de moeder kon ik dan ook niet plaatsen; nog niet lang geleden werden oudste dochters zo snel mogelijk in het huishouden ingeschakeld. De vrouw komt erg naïef over. Is zij misschien analfabete? Wat voor ‘plezier’ beleeft zij aan het meisje? Waarom vindt ze het zo belangrijk dat ze vreemde talen leest? In ieder geval heeft zij niets in de gaten van wat er om haar heen gebeurt en wat de kinderen uitspoken.

Eerst nu de afloop van het verhaal. Terwijl zij daar zo met zijn drieën

1. A.D. Hildebrand, *Camera Obscura* (1839), 21ste druk, met de verspreide stukken, Wageningen 1977. pp. 294-300. (curs. van mij, A.D.).

zitten, wordt Mien erg zenuwachtig. Ze wordt een paar keer geroepen, maar doet of ze niets hoort. Plotseling springt er een opgeschoten knaap van de schutting, met een dom, brutaal en ondeugend gezicht. Het 'studerende' van Mientje wordt ontmanteld. Ze heeft steeds haar tijd doorgebracht met de jongen bij de schutting, zonder dat haar moeder daar iets van wist. Ofschoon hij even in de war is, omdat hij de moeder en het bezoek er niet verwachtte, bijt hij de moeder nog toe dat hij het niet kan helpen dat Mientje hem naloopt, en verdwijnt, de situatie volkomen in de hand hebbend, 'fluitende' van het toneel. Mevrouw Deluw is 'allerijselijkst confuus', en trillend van woede, terwijl de knaap nog achteloos haar zoontje Willem toeroept: 'Daar heb je dat lieve jongetje, dat driemaal in de week de bink steekt (= spijbelt) ... Hoe smaken de verse eiertjes uit het kippenhof van de melkboer?'

De heer Bruis maakt, niet zonder beleefd afscheid te hebben genomen, dat hij weg komt, mevrouw Deluw in haar hulpeloosheid achterlatend. Als hij weer thuis is bij zijn vrouw, die hem vraagt hoe het was bij de familie Deluw, zegt hij: 'Mijn vriend Dr. Deluw, wijflief, heeft een hele mooie theetuin, een vrouw, twee zonen en twee dochters, waar hij veel plezier aan beleeft, vooral aan de oudste dochter.' En hij verklaart zich niet nader.

'Kopyeerlust des dagelijkschen levens'

De vraag is in hoeverre wij de *Camera Obscura* nu kunnen zien als een waarheidsgetrouwe benadering van de werkelijkheid in Nederland, in de burgerlijke middenklasse van rond 1840.

Voorin het boek wordt de titel verklaard door Hildebrand: een camera obscura (letterlijk: donkere kamer) is een kastje met een lens. Door de lens valt een beeld van de werkelijkheid op een matglazen plaat, zodat het gemakkelijk kan worden nagetekend. 'Zo ook vallen de schaduwen en schimmen van nadenken, herinnering en verbeelding in de ziel, en sommige zó treffend en aardig dat men lust gevoelt ze na te tekenen, en, met ze wat bij te werken, op te kleuren en te groeperen, er kleine schilderijtjes van te maken.'

Marijke Stapert-Eggen stelt in de 'Inleiding' bij de *Camera* van de vijftigste Amstelpaperback, dat 'De verhalen in de Camera blijken te geven van een nauwkeurige waarneming van het leven van de burgerij in de eerste helft van de 19e eeuw.' Zelf schrijft Hildebrand in een voorbericht bij de zesde druk dat het 'over het algemeen enigszins gelukt moet wezen met de

waarheid te schetsen, zodat in zijn kleine taferelen de mens de mens, en de Nederlander zijn vaderland gevonden heeft...'

Alom is bekend dat de criticus Potgieter in *De Gids* van 1841 zeer uitvoerig de *Camera* bespreekt. Hij beschouwt het werk als 'Kopieerlust des dagelijkschen levens', bewondert het, maar niet in alle opzichten. Hij juicht de stijl toe, maar mist een zekere spiritualiteit, een hogere waarde. Potgieter was een voorvechter van de romantische benadering, zoals die zich in het buitenland voordeed. Hij vindt dat Hildebrand de realiteit zonder idealiserende liefde weergeeft; dat hij niet méér doet dan wat geamuseerd, lichtelijk dedaigneus-superieur de kleinheid van de Hollandse burgerij aan de kaak stellen. Hij betoogt dat de lust tot het weergeven van taferelen uit de alledaagse realiteit zeker kunst kan opleveren, 'wanneer gij talent genoeg bezit om dat te idealiseren; wanneer uw open zin er met de liefde de natuur in waardeert en geniet'.²

Uit het bovenstaande kunnen we opmaken dat Hildebrand wel dicht bij een waarheidsgetrouwe afspiegeling moet hebben gezeten. Immers, Potgieter verwijt hem een gebrek aan idealisering.

Mr. Visser 't Hooft, die een werkje heeft geschreven over Nicolaas Beets in zijn studentenjaren, citeert daarin ene dr. A. Loosjes over de reactie van de Haarlemmers, alwaar vele taferelen uit de *Camera* zich afspeelden. Hij zegt dat zij er een persiflage van hun burgerlijkheid in zagen en 'men wees elkander voor elk type een stadsgenoot aan'. Visser 't Hooft voegt eraan toe: 'De fijne opmerker Beets, die met scherp waarnemingsvermogen het typische om zich heen zag, had blijkbaar juist geschetst.'³ Om aan te tonen dat de *Camera* in haar tijd en nog lang daarna een absolute topper was, zij vermeldt dat het boek al direct veel aftrek vond, het in 1928 de 36ste druk zou beleven, en dat in 1892 tweederde der lezers de *Camera* als hun lievelingsboek uitverkoren. De humor moet het lezende publiek zeer hebben aangesproken; bovendien zagen de lezers hun eigen opvattingen kennelijk bevestigd.

In bovengenoemd werk geeft Visser 't Hooft, behalve een verhandeling over humor, veel informatie over het studentenleven van Nicolaas Beets. Het lijkt erop dat dit veel overeenkomst vertoont met het soort leven zoals afgeschilderd in de *Camera*. De uitstapjes, de reünies, de wandelingen in Den Hout, de familiekring, de vrienden, de concertbezoeken, die de

2. *Bloemlezing 1750-1850*. t.b.v. colleges Aspecten van de Ned. Letterkunde, Instituut De Vooy, RU Utrecht, 2de herz. druk.

3. H.Ph. Visser 't Hooft, *De student Beets*. Met een inleiding over humor, 3de druk, Haarlem 1929, p. 20.

student Beets bezighouden, vertonen grote gelijkenis met die in de *Camera*.⁴

Plaats in de literatuurgeschiedenis

De dertig jaar na Napoleon (1790-1820) was een periode geweest van wederopbouw van de nationale identiteit. Toen dat eenmaal gebeurd was, brak er een periode aan van een zekere zelfgenoegzaamheid. Er wordt veel over Nederland in het verleden geschreven: *De Roos van Dekama* door Jacob van Lennep en *Het huis Lauernesse* van Truitje Bosboom-Toussaint getuigen hiervan. Nederland was in die tijd, Europees gezien, een kleine, onbeduidende natie. Het patriottisme en verheerlijking van heldendaden in het verleden waren bedoeld om het nationaal gevoel flink op te vijzelen.

De poëzie in die tijd straalde gezapigheid uit, strikt rijm en metrum, de onderwerpen huiselijk en nationalistisch. Het was de poëzie van de genoeglijkheid, van de 'Biedermeier'-tijd. Naar buiten toe was alles koek en ei; in de huiskamers was het gezellig en God was met de Nederlanders (getuige de domineespoëzie van onder andere Beets, Ter Haar en Ten Kate).

De familie Stastok is in de *Camera* dan ook het toonbeeld van de mentaliteit die toen in Nederland overheerste. Weliswaar steekt Hildebrand ook lichtelijk de draak met deze tevredenheid, maar hij haalt niets overhoop. Potgieter wijst erop dat hij de bezieling en de morele bekommernis, die hij zo graag in een kunstwerk ziet, node mist in de *Camera*. Zelf valt hij de Nederlandse gezapigheid aan in zijn werk *Jan, Jannetje en hun jongste kind*.

De humorcultus was in die dagen wijd verbreid: in Engeland was er Charles Dickens, bij wie tevens een grote sociale bewogenheid viel te constateren, en in Duitsland Heinrich Heine. Die cultus heeft ermee te maken dat men zich bewust wordt van de kloof tussen de ideale wereld en de realiteit: het betrekkelijke van alles kan ermee aangetoond worden. Later zal ik hier nog nader op ingaan.

Opvallend is het verschil in stijl en taalgebruik met werk uit de vorige periode. Hildebrand hanteert een losse, levendige stijl. Een woord als 'waratje' (waarachtig), spreektaal dus, kwam tot dan toe niet voor in de literatuur. Ook is de moraliserende toon verdwenen die we tot dan toe aantreffen: er is geen sprake van morele bekommernis in de *Camera*, zoals we dat wel za-

4. Idem, pp. 49-52.

gen in bijvoorbeeld *Saartje Burgerhart* van Betje Wolff en Aagje Deken. Maar de vrouwen op bezoek bij de familie Stastok (p. 92) spreken met elkaar nog wel over het werk van Lucretia Wilhelmina van Mercken 'Het Nut der Tegenspoeden' (1762), een zeer moraliserend gedicht waarin wordt betoogd dat alle ellende goed te dragen is als de ziel maar in handen van God wordt gelegd.

Soms spreekt de verteller in de *Camera* zich uit over marginale zaken op een ironiserende, afstandelijke manier. Zo komt hij in 'Hoe voortreffelijk zij was' tussenbeide als dr. Deluw naar een patiënt wordt geroepen en hij denkt dat het wel voor een of ander wissewasje zal zijn. De verteller vraagt zich dan af 'waarom een geneesheer reden heeft om het de mensen kwalijk te nemen dat zij hem niet in dodelijke gevallen ontbieden. Moest het niet veeleer de patiënt zijn die zich beklaagde dat zijn arts hem voor alle wissewasjes een visite aanschreef'. Zeker, een kritische opmerking, echter niet een van een maatschappijhervormer.

De stijl en taal die Hildebrand hanteert, zijn vernieuwend voor die tijd. De ironiserende toon doet de vraag rijzen of er wellicht sprake is van doorbreking van normen en waarden van die tijd, dus of het werk inhoudelijk vernieuwend te noemen is. Om een antwoord te krijgen op die vraag, zal ik in het volgende deel mijn aandacht specifiek richten op de opvoeding van en het onderwijs aan vrouwen en meisjes in die tijd.

Onderwijs voor meisjes

In zijn opstel over Koning Willem I komt prof. dr. J.A. Bornewasser tot de conclusie dat de verlichte absolute vorst rond 1830 grote belangstelling had voor het onderwijs.⁵ 'Morele en intellectuele verheffing van het deels nog ruwe en analfabetische volk, opvoeding van alle onderdanen tot brave en nuttige leden van de maatschappij, dat waren de tot in het oneindige aan de orde gestelde onderwerpen van iedere verlichte vorstenspiegel.' Hierbij was het zijn bedoeling de Franse cultuur tegen te gaan en de Nederlandse 'nationale' cultuur te bevorderen. Tegenwerking was vooral te bespeuren op het niveau van het middelbaar onderwijs. Het leidde tot 'concurrentie met de kerkelijke kleine seminaries, die ook talloze niet-priester-studenten op weinig verlichte wijze schoolden'. Er was alleen sprake van scholing voor jongens; als een meisje al onderricht kreeg, gebeurde dat in de welgestelde kringen in de privé-sfeer.

5. In: C.A. Tamse (red.), *Nassau en Oranje in de Nederlandsche geschiedenis*. Alphen aan den Rijn 1979, p. 257.

In *De student Beets* schrijft Visser 't Hooft dat Hildebrand een uitstekend student was, die al vroeg in allerlei disputen zeer werd gewaardeerd.⁶ Naar zijn activiteiten te oordelen zat hij zeker niet altijd met zijn neus in de boeken (zoals Mien). Verder meldt Visser 't Hooft dat in 1833 de 'Rederijkerskamer voor Uiterlijke Welsprekendheid' werd opgericht. Van dit dispuut wordt Beets in 1834 lid. Elk jaar worden er grootse feesten gegeven en in het jaar 1837 mogen daar voor het eerst ook vrouwen bij zijn.⁷

Op een feest van reünisten van Leidse studenten was Beets als paranimf lid van de feestcommissie en moest hij voor de ontvangst van de oude heren (de studenten van 1791-1820) zorgen. Visser 't Hooft merkt hierbij op dat op de lijst van toasts 'de vrouwen (zeer onheusch op de negende plaats)' in de rubrieken vermeld waren. Als hij dat schrijft, is het dan ook al 1929. Ook maakt Visser 't Hooft gewag van een parodie op een publieke promotie. Deze vond plaats vlak voordat Beets zelf afstudeerde. Professor Palm, die voor rector magnificus speelde en getooid was met toga en driekanten steek, trad op als promotor en zijn kleindochter Aleida van Foreest, met wie Beets verloofd was, werd hierbij bevorderd tot 'doctor in de letteren'. Het zou interessant zijn de beweegredenen voor deze schijnvertoning te achterhalen. In ieder geval is de 'promotiebul' nog in het familie-archief aanwezig.⁸

Pas in 1871 zou Aletta Jacobs, op aanvraag, als eerste meisje werkelijk toegang tot de universiteit krijgen.

Over de periode 1798-1820, beschreven in *Van moeder op dochter*, komen we te weten dat een paar vooruitstrevenden, zoals Gerrit Paape, zich bekommeren om het lot van de helft van de bevolking.⁹ Betje Wolff en Aagje Deken waren er ook op uit via hun geschriften een duit in het zakje te doen door aan te tonen dat de ontwikkeling van de vrouw de maatschappij ten goede zou komen: 'Daarbij vormt dan een gelukkig, welopgevoed kind het schoonste meesterstuk hetwelk de vrouw de maatschappij kan aanbieden.' De andere kant van de medaille is een opmerking als deze: 'Er kunnen geen geleerde vrouwen zijn, en ware het mogelijk, dan behoorden zij er niet te zijn.'¹⁰

6. H.Ph. Visser 't Hooft, a.w., p. 36.

7. Idem, p. 42.

8. Idem, p. 51.

9. W.H. Posthumus-van der Goot e.a., *Van moeder op dochter. De maatschappelijke positie van de vrouw in Nederland vanaf de Franse tijd* (1948). 3e herz. druk, Nijmegen (SUN) 1977, pp. 13-36: D1.1. 'De ontplooiing in de negentiende eeuw' door J. Brok-ten Broek (1948).

10. Idem, p. 15.

In Nederland is in de tijd na de Franse bezetting, oorlog en armoede, geen spoor van strijd voor eigen rechten van de vrouw te bekennen. Ze steunt haar man in zijn taak het vaderland in ere te herstellen. Ze luistert ijverig naar de calvinistische Bilderdijk, die 'Echtgeluk' schreef:

'Stel in uw, in zijne minne
Al uw glorie, al uw loon
Beter aan zijn voet slavinne
Dan verheven Koninginne
Op des aardrijks hoogsten troon.'

Toch verzucht Betje Wolff in 1799: 'Waarom worden de geestigste meisjes alleen opgevoed om zotten te behagen?' Truitje Bosboom-Toussaint geeft ons in *Het Huis Lauernesse* een beeld van zo'n welopgevoed, eigenzinnig, intelligent meisje, dat toch steeds in dienst van haar echtgenoot staat en handelt.

Rond 1840 woedt de grote discussie, per boek, brochure en prijsvraag, over het onderwijs. Is het gewenst dat een meisje goed onderwijs krijgt? Zo ja, moet dat hetzelfde zijn als dat voor jongens? De eerste middelbare school voor meisjes word in 1867 in Haarlem opgericht. 'Tot dien sprak het vanzelf dat alle opleiding ten doel had, óf het meisje te maken tot een betere huisvrouw, of de ongehuwde en minvermogende vrouwen te verlossen uit haar afhankelijkheid en armlastigheid.'¹¹

Het blijkt dus dat in de tijd dat de *Camera* is geschreven, er een discussie aan de gang is over al of niet onderwijs voor meisjes, hetgeen niet aan de student Beets kan zijn voorbijgegaan. Mevrouw Deluw is zeker niet zo'n 'betere huisvrouw': ze is niet alleen erg naïef (en analfabete?), maar heeft ook totaal geen vat op haar kinderen. Ze weet absoluut niet wat haar dochter uitspookt en impliciet wordt gesteld dat er van de dochter ook wel niet zoveel terecht zal komen.

Barbara van Meerten schrijft in 1819 in het *Magazijn voor Kinderen* dat een vrouw die lezen noch schrijven kan, wel heel ongelukkig moet zijn. De opsomming van zaken waarvoor het nuttig zou zijn, is er een van huishoudelijke en van morele aard: 'de weg tot het bereiken van de hemelse bestemming'.¹² Geleerde vrouwen die hun huishouden verwaarlozen en met hun kennis pronken, blijven echter een voorwerp van afschuw. Dat kunnen wij ook merken aan de afschuw die de heer Bruis voelt voor het meisje.

11. Idem, p. 8.

12. Idem, p. 23.

Over de bestemming van de vrouw schrijft Brok-ten Broek: 'In sombere kleuren worden in 1827 de gevolgen aldus afgeschilderd: Mevrouw trekt zich in haar boekvertrek terug om ongestoord te kunnen werken aan een vers over het huwelijksgeluk. Wanneer er een baby zijn intrede doet, bezingt mama de moedervreugd. Maar als zij haar kind pap voert, dwalen haar gedachten af naar de zilver- en goudmijnen van Peru, en het arme wicht wordt geheel met pap besmeurd, de honger niet echt gestild! Papa is zo wijs de baker voor een jaar in te huren. Helaas, de slechte verzorging heeft reeds haar werk gedaan, spoedig sterft de kleine. Ook met de vrouw gaat het bergafwaarts; nadat ook zij is gestorven, hertrouwt meneer spoedig met een schone omtrent wie hij de verzekering gekregen heeft dat zij geen "savante" is.'¹³

De opleiding voor meisjes blijft gebrekkig. De kwaliteit van het huisonderwijs is slecht; de meeste kostscholen ook, dankzij het bieden van 'onderwijs in alle vakken van een vrouwelijke en beschaafde opvoeding'. Het burgerlijk beschavingsoffensief, dat Barbara Beuys in Duitsland reeds aan het einde van de achttiende eeuw signaleert, propageert het onderricht voor vrouwen.¹⁴ De kennis is echter utilitair: het onderwijs is bedoeld om de vrouw tot een betere volwassene, tot een betere huwelijkspartner te maken.

Uit het bovenstaande kunnen we opmaken dat er wel een tendens was om vrouwen in de gelegenheid te stellen onderwijs te krijgen, voornamelijk nog via kostscholen en huisonderwijs, maar dat die opvoeding geheel in het licht stond van de verbetering van de taak van de vrouw in het huishouden, als opvoedster en als huwelijkspartner.

Dat Mevrouw Deluw zo'n plezier aan haar Mientje beleefde, die toch de hele dag met haar neus in de boeken zat, kunnen we nu begrijpen. Zo zou ze een goede kans maken een ontwikkelde man te huwen, wiens huishouden ze zou kunnen bestieren en voor wie ze een belezen echtgenote zou kunnen zijn. Hierdoor zou Mien een man van aanzien aan de haak kunnen slaan. Het is natuurlijk ironisch dat ze al bezig was met het aan de haak slaan van een man. Waarmee de verteller de suggestie wekt dat vrouwen alleen daar maar goed genoeg voor zijn.

In het volgende zal ik wat gedetailleerder analyseren hoe de verteller in de *Camera* zijn mening ventileert over het onderwijs aan meisjes.

13. Idem, pp. 23-24.

14. Barbara Beuys, 'Menschenrechte für Frauenzimmer', in: *Familienleben in Deutschland*. Hamburg 1980, pp. 333-370.

Humor of ironie?

Visser 't Hooft beweert dat Hildebrand in zijn werk gebruik heeft gemaakt van humor. Hij ziet humor als goedaardig en als tegenhanger van ironie en sarcasme. Humor wil niet kwetsen, maar doen lachen, en er straalt een warm gevoel voor de mensheid in door. Ironie en sarcasme daarentegen, hebben iets bitter. De gebruiker van ironie lijkt gekwetst door wat hij bespot, terwijl de gebruiker van sarcasme beledigt wat hij haat, aldus Visser 't Hooft: 'de humor lacht goedig; de ironie grijnst spottend; het sarcasme grimlacht minachtend.'

Volgens Visser 't Hooft laat Hildebrand in de *Camera* zijn hart in de humor doorstralen en zijn de types hierin met zulk een warmte getekend, dat we ze lief krijgen en zij vrienden voor altijd worden. 'Hildebrand was van nature een humorist', zegt hij, 'hetwelk ook blijkt uit menig geestig gedicht.'¹⁵

Potgieter had al in 1841 in de gaten dat deze humor niet belangeloos was. Hij schrijft in *De Gids* dat hij behalve het gemis aan een hoger doel, ook een meer menselijke houding van de verteller mist: 'Indien ik Hildebrand op een ander standpunt zet, dan ziet hij anders, dan ziet hij meer, en wellicht zou er veel goeds in diezelfde karakters aan het licht komen, welke hij tegelijk zoo belachelijk en zoo vervelend heeft gemaakt.' Hij vindt dat, als Hildebrand een menselijker beeld van zichzelf had willen geven, hij veel van zijn aardigheden op had moeten offeren: '... een weinig meer sympathie met het menselijke in den mensch zou van gezondere zielsstemming getuigen, zou harmonischer indruk geven, zou tegelijk kunst en deugd zijn.' En hij gaat verder: 'De Auteur staat buiten het opstel, of laat hij zich even zien, dan is er goedhartigheid in zijn woord over de dikken.'¹⁶

In 'Hoe voortreffelijk zij was' kunnen we Bruis vergelijken met de 'I as witness', de verteller van het verhaal, die ook voorkomt in andere verhalen van de *Camera*. Zo stelt Hildebrand zich bijvoorbeeld in 'De Familie Kegge', waar hij zelf optreedt, superieur op. Hij speelt daarin de heldenrol en toont valse bescheidenheid.¹⁷ In 'Hoe voortreffelijk zij was' speelt Bruis niet echt een heldenrol, maar doorziet wel de hele situatie; hij neemt daar Hildebrands rol over. Hildebrand heeft duidelijk sympathie voor Bruis. Deze slaat het hele tafereel gade, wordt veel van binnenuit beschreven; er wordt getoond wat hij ziet.

15. H.Ph. Visser 't Hooft, a.w., p. 9.

16. *Bloemlezing 1750-1850*, a.w.

17. H.J.M.F. Lodewick, *Literatuurgeschiedenis*. Bloemlezing, deel 1, 's-Hertogenbosch 1977, p. 314.

Potgieter merkt over Bruis nog op: ‘Buikjen, alias Bruis, krijgt van de verteller een goedgehartige berisping: hij wil voor zijn vrouw niet eens weten hoe hij werd teleurgesteld...’¹⁸ Potgieter neemt aan dat Bruis het verhaal daarom maar niet uitlegt. Ik vraag me af of hij zich werkelijk schaamt, of dat hij het gewoon niet de moeite waard vindt. Het is ook nog mogelijk te zien dat hij wel van te voren wist dat zijn vrouw hier niet om gelachen zou hebben, en dat hij het dus verkiest zich te ‘verkwikken aan een groot glas rijNSE wijn met bruisend fachingerwater (= mineraalwater) en suiker’.

Ironie

De humorcultus, die in verband kan worden gebracht met de Romantiek, spruit voort uit de kloof tussen de ideale wereld en de realiteit, en de wens om dit conflict op te lossen. Deze humor kan zijn:

1. *inclusief*, dat wil zeggen totale relativering van waarden: het zoeken naar een evenwicht in het spanningsveld tussen werkelijkheid en ideaal wordt gepresenteerd als spel. De schrijver ziet de gehele mensheid als slachtoffer, inclusief zichzelf.

2. *exclusief*, dat wil zeggen bespottling van menselijke beperkingen en zwakheden tegen de achtergrond van een normatief waardensysteem. Hierbij zijn slachtoffers, en wel degenen die bespot worden, en er zijn mensen die buiten de aanval staan, of ervoor gespaard blijven.¹⁹

De ‘ik’ in de *Camera* staat in de meeste verhalen buiten de bespottling. In ‘Hoe voortreffelijk zij was’ staan zowel de verteller als de heer Bruis buiten het spel. In diverse verhalen, zoals ‘De Familie Kegge’ en ‘De Familie Stastok’, is de ‘ik’ de wet en normeert iedereen naar zijn eigen maatstaven. Deze ‘ik’ solt met alle figuren, behalve met zichzelf. In andere verhalen, bijvoorbeeld in ‘Een Oude Kennis’ en ‘Gerrit Witse’, is er een alwetende auctoriale verteller die niet in het verhaal meespeelt, doch die solidariteit vertoont met respectievelijk de heer Bruis en Gerrit Witse. Die verteller roept echter geen frictie op doordat hij grote afstand creëert ten aanzien van het verhaalde en door de manier van vertellen: goedgehartig en losjes.

Over ironie vinden we verder bij Muecke dat zij gebaseerd kan zijn op:

1. een verschil tussen wat mensen zeggen en wat mensen denken – dit noemt Muecke ‘verbal irony’.

2. een verschil tussen wat geloofd wordt en wat de werkelijkheid is – dit noemt hij ‘situational irony’.²⁰

18. *Bloemlezing 1750-1850*, a.w., p. 298.

19. D.C. Muecke, *Irony. The critical idiom*. Londen 1970, pp. 24-62.

20. Idem, pp. 49-50.

Situationele ironie is een stand van zaken of een gebeurtenis die als ironisch wordt gezien. Er wordt geen bedoeling aan meegegeven: de ontdekte werkelijkheid is een stand van zaken, niet een voorstel, en kan alleen betekenis worden gegeven door een 'observer'.

Ironie kan worden gebruikt als:

- een retorisch hulpmiddel, waarbij de lezer/toeschouwer tegenspel moet geven door een tegengestelde bewering
- eenvoudigweg een spel
- wapen in het belang van de moraliteit.

Volgens Muecke is het waarschijnlijk dat niemand ooit een ironische situatie beschrijft, zonder een morele bedoeling, zoals het ook waarschijnlijk is dat alle literatuur een morele bedoeling heeft.

Hij onderscheidt de volgende elementen in ironie:

- een element van naïviteit, onwetendheid: het slachtoffer van de ironie hoeft niet per se blind te zijn voor de situatie, ofschoon dat vaak wel het geval is. Hij/zij hoeft slechts met een woord of actie aan te tonen dat hij/zij niet in de verste verte vermoedt dat de zaken niet zijn zoals hij/zij denkt dat ze zijn;
- het schijn/werkelijkheid-contrast: degene die ironiseert presenteert een schijn en doet net alsof hij/zij zich niet bewust is van de werkelijke situatie, terwijl het slachtoffer wordt bedrogen door een schijn en zich niet bewust is van de werkelijke situatie;
- een komisch element: zaken zijn in tegenspraak met elkaar, of komen niet overeen. Dit is gekoppeld aan een echte of geveinsde onwetendheid. Dit element kan ook pijnlijk zijn, het hangt namelijk af van de sympathie van de lezer toeschouwer voor het slachtoffer. In ieder geval levert bedoelde tegenspraak spanning op, hetgeen lachen kan opwekken;
- een element van afstand, van niet betrokken zijn: er is een zekere mate van beheersing over primaire reacties bij de bespotter of getuige, zodat men het idee krijgt van superioriteit, vrijheid en geamuseerdheid²¹;
- een esthetisch element: de geslaagdheid van ironie hangt af van timing, toonzetting en arrangement: 'the production of the supreme effect through means the least extravagant'.

In 'Hoe voortreffelijk zij was' vinden we zowel verbale als situationele ironie. Een voorbeeld van de eerste is, wanneer de heer Bruis zijn vrouw ver-

21. Idem, p. 37: 'The ironic observers awareness of himself as observer tends to enhance his feeling of freedom. His awareness of the victim's unawareness invites him to see the victim as bound or trapped when he feels free ... Where his own attitude is that of a man whose world appears real and meaningful, he will see the victim's world as illusory or absurd.'

telt dat de heer Deluw vooral veel plezier heeft van zijn oudste dochter. Wij weten dat het anders is en hij ook! Situationele ironie is bijvoorbeeld daar waar mevrouw Deluw gelooft dat haar dochter studeert, terwijl ze dat niet doet; het is gebaseerd op het contrast van schijn en werkelijkheid.

De heer Bruis en de verteller houden als 'observer' hun mond over de betekenis van deze ironie; zij geven ons hun mening niet. De lezer dient betekenis te geven. Ongetwijfeld zullen veel lezers in de tijd dat de *Camera* verscheen er de betekenis aan hebben gegeven die paste in hun ideeën over onderwijs en vorming van de vrouw.

Het slachtoffer van de ironie in de *Camera*, mevrouw Deluw, weidt uit over haar studerende dochter. De verteller heeft wel meer dan één woord nodig om aan te tonen dat zij niets vermoedt. Zou hij soms denken dat zijn lezers ook naïef zijn?²² Mientje studeert altijd (en hoe lang al?). Mevrouw Deluw is wel erg naïef, want nooit heeft zij iets gemerkt van haar escapades.

De heer Bruis is zich, als alwetende verteller, bewust van de werkelijke situatie, maar laat niets blijken. Daarmee wordt de 'simple-mindedness' van het slachtoffer gelaten voor wat hij is. Het wat dwaze karakter van mevrouw Deluw, die de mening aanhangt dat het goed zal zijn voor haar dochter om te studeren, wordt door Beets gebruikt om haar mening te veroordelen en al doende zijn eigen mening hieromtrent naar voren te brengen. Vandaar misschien dat ik me eerst niet in het standpunt van mevrouw Deluw kon inleven (het 'plezier' dat zij heeft in haar studerende dochter): ik als hedendaagse lezeres ben, net als Hildebrand, wat minder naïef over het doel dat de moeder voor ogen heeft bij het studeren van haar dochter.

Hildebrand heeft zich in dit verhaal in Bruis tot fictief figuur gemaakt: van 'ik als getuige' wordt hij 'ik als auctoriale verteller' en voegt Bruis als 'observer' in. Daarmee kan hij afstand nemen tot de onderliggende kritiek in het verhaal: in dit geval kritiek op het idee onderwijs te bieden aan meisjes, omdat ze, zoals we als lezer kunnen zien, er toch niet wijzer van worden. Hij kan in feite zeggen wat hij wil, omdat hij als 'ik' niet verantwoordelijk is.²³

Hildebrand heeft naar mijn mening bewust karakters ingeschakeld als 'ob-

22. Zie het eerste deel van dit artikel de citaten: 'ik beleef heel veel plezier aan dat meisje, ze is altijd met een of ander boek in de weer', en 'en mijn dochter studeert veel, studeert eigenlijk altijd. Haar grootste genoegen is studeren...' en 'Ik geloof dat ze nu weer met een Engels boek is uitgegaan' en 'vooral Mientje, die daar altijd onder de cypres zit...'

23. Muecke, a.w., p. 40: 'A character can embody the presented opinion of an ironist who is being ironical by presenting an ironic situation'.

server' van situaties die hij ironiseert, om afstand te nemen van kwesties die in die tijd gevoelig lagen. Van ironie kon hij gebruik maken dank zij het gegeven dat aan alle feiten, zaken en gebeurtenissen twee kanten verbonden zijn.²⁴ Tegenstellingen worden volgens mij pas echt geaccepteerd of overstege, als daarbij 'inclusieve' humor wordt gebruikt, waarmee de ironist zelf deel wordt van het probleem. Laten we aannemen dat Hildebrand als student nog niet zo ver was om te beseffen dat de tegenstellingen ook zijn probleem waren.

Conclusie

In dit artikel heb ik me beziggehouden met de vraag in hoeverre literatuur kan bijdragen aan de gevestigde opvatting over de wijze waarop vrouwen en meisjes zich behoren te gedragen, of die opvatting juist kan doorbreken.

De *Camera Obscura* wordt, zoals uit reacties van tijdgenoten en geschiedschrijvers blijkt, gezien als een juiste weerspiegeling van de maatschappij van rond 1840 in Nederland. Ook de titel en de verklaring ervan door Hildebrand doen vermoeden dat de *Camera* een getrouw beeld geeft van de werkelijkheid.

Toch vermoedde ik dat het verhaal 'Hoe voortreffelijk zij was' niet slechts weerspiegelde, maar dat hierin een mening werd uitgedragen over het onderwijs aan meisjes. Een tweede aandachtspunt was een opmerking van het personage mevrouw Deluw over haar dochter, welke ik niet kon interpreteren. Het vermoeden werd bevestigd: de schrijver keurt volgens mij op een heel indirecte manier scholing voor meisjes af.

Het gebruik van ironie, een luchtige taalhantering, en de afstand die de schrijver creëert (hij verborg zich achter een *Camera*, een pseudoniem en een 'observer'), zullen hem minder kwetsbaar hebben gemaakt voor kritiek en hem de sympathie van die lezers hebben gegeven die hun meningen en ideeën bevestigd zagen. De humor lijkt belangeloos, maar in werkelijkheid beweert Beets dat vrouwen alleen maar goed zijn om mannen aan de haak te slaan, en dat daar geen schoolboekenkennis voor nodig is.

Omdat ik anachronistisch had gelezen, begreep ik de opmerking van mevrouw Deluw over haar dochter niet. Het verhaal komt overeen met de maatschappelijke normen uit die tijd, welke normen verpakt zitten in de wijze waarop Beets zijn verhaal heeft gestructureerd. Door te kijken naar het onderwijs voor meisjes in die tijd, en in het algemeen naar de positie van

24. Idem, p. 72.

vrouwen, werd me duidelijk wat deze vrouw met haar dochter voor ogen had: een welopgevoede, enigszins belezen vrouw te worden, die daardoor een man van aanzien zou kunnen huwen.

Evelien Tonkens en Monique Volman
... En lust voor ons allen!
Het einde van de seksualiteitsdiscussie in de
vrouwenbeweging?

Het begint er hoe langer hoe meer op te lijken dat de seksualiteitsdiscussie in de vrouwenbeweging plaats heeft gemaakt voor andere thema's. Wanneer de feministische pers als graadmeter wordt genomen voor het vaststellen van de 'hot issues' van het moment, dan komt er nu een totaal ander beeld naar voren dan enkele jaren geleden. De *bad girls* en *sad girls* van 1982 zitten zusterlijk achter de computer en feministen lijken zich tegenwoordig meer bezig te houden met het plezier en het gevaar van de carrièreplanning dan die van de seksualiteit. Algemene vragen als 'wat moet een feministische strategie ten aanzien van seksualiteit inhouden?' zijn niet meer aan de orde. Strijd tegen seksueel geweld – een van de antwoorden op deze vraag – heeft een plaats gekregen in beleid en onderzoek. De vraag wat vrouwelijke seksualiteit is en mag zijn, is uit de tijd. Onlangs is in een bekende (vrouwen)disco de eerste backroom voor vrouwen geopend. Echter, er gaan geruchten dat die niet zozeer gebruikt wordt voor anonieme seks alswel voor het voeren van intieme gesprekken met hartsvriendinnen.

Het lijkt ons een goed moment om de balans op te maken van de discussies van de afgelopen jaren. Wat ons daarbij vooral intrigeert is het feit dat in de Nederlandse discussie het feministische standpunt ten aanzien van seksualiteit, in een paar jaar tijd, 180° gedraaid lijkt te zijn; een ommekeer die meestal geanalyseerd wordt als een overwinning van een liberale visie op een meer moralistisch standpunt.

In dit artikel willen we aan de hand van teksten rond de Melkwegvrouwenfestivals van 1982 en 1985 de discussie over feminisme en seksualiteit bespreken. Daarbij vragen we ons af in hoeverre er sprake is van een omslag van moralisme naar liberalisme tussen 1982 en 1985.

* Met dank aan Tjitske Akkerman, Irene Meyer, Agnes Sommer en Tsjalling Swierstra.

Melkweg 1982

Tijdens het Melkwegvrouwenfestival van 1982 is voor het eerst duidelijk iets te zien van een tegenstelling binnen de vrouwenbeweging over de vraag wat een feministisch standpunt ten aanzien van seksualiteit inhoudt. Al vanaf de eerste keer dat het festival werd gehouden heeft de Melkweg een provocerende en omstreden positie ingenomen. Tijdens het eerste festival in 1977 werden pornofilms gedraaid, waarop in de *Vrouwenkrant* woedend werd gereageerd. In 1979 koos de organisatie een aankondigingsaffiche dat verkeerd viel: een close-up van de vrouwelijke genitaliën, ook bekend onder de naam 'kutposter'. Voor de Melkweg is dit alles geen reden om minder gewaagd te werk te gaan. Integendeel: na een rustperiode van drie jaar staan buikdansen, go-go-girls en een tentoonstelling van erotische foto's op het programma. De bedoeling van deze programmaonderdelen is feministische taboes rond lichamelijkeheid te doorbreken. Ook is er een 'decadent night' waar erotiek een belangrijke rol speelt. Alice Schwartzert komt praten over nieuwe vrouwelijkheid en seksualiteit, er is een lezing over prostitutie en ten slotte zijn er vrouwen van de Vereniging Studiegroep Sado-Masochisme (VSSM) uitgenodigd.

De organisatie heeft zichzelf een voorlopersrol in de vrouwenbeweging toebedacht. Ze is – ook elders in de wereld – op zoek gegaan naar wat er onder vrouwen gaande is, en biedt dat nu haar publiek aan: een combinatie van 'politiek, spel, plezier en werk'.¹ Spel en plezier zijn de zaken die de Melkweg presenteert als haar eigen vernieuwende inbreng, want 'er zijn veel vrouwen die alleen maar bezig zijn met de strijd...'² Bovendien zijn 'spel en plezier' volgens de Melkweg juist voor vrouwen óók politiek. Daarnaast heeft de organisatie zich ten doel gesteld 'onbegrip en taboes' te doorbreken, waarbij het in de eerste plaats gaat om het feministische taboe op (seksueel) plezier. Het moet een festival worden waar alles bespreekbaar is, 'een festival zonder grenzen'.³ Deze keuzen blijken niet bij alle bezoekers in goede aarde te vallen: bij een van de optredens vliegen de bierglazen door de zaal.

Hieronder zullen we een poging doen het conflict uiteen te rafelen. Er worden verschillende negatieve reacties besproken aan de hand van artikelen in de *Vrouwenkrant*, het *Vrouwenweekblad* en *Vrouwentongen*. Vervolgens bespreken we de positieve reacties op het Melkwegfestival.

1. M. Strooband en W. Dorsman, 'Combinatie van spel, plezier en werk', in: *Diva*, 1984, nr. 4, pp. 4-5.

2. Verslag Melkweg, 1982.

3. Aankondiging Melkweg, 1982.

Negatieve reacties

‘Het affiche moest blijkbaar al aanspreken tot het gevoelsleven van vrouwen. Twee mooie, slanke, goed gevormde en frisse vrouwen, van de één kon je het gezicht helemaal niet zien en de ander had een gezicht zonder uitdrukking. Niet de persoonlijkheid (bijvoorbeeld dat ze iets goed kunnen) van die vrouwen maar het lichaam was belangrijk (...) De twee vrouwen op het affiche zagen er wel even anders uit dan vrouwen die aktie voeren.’⁴

Seks is geen feministisch onderwerp

De *Vrouwenkrant* heeft kritiek op het feit dat er binnen de vrouwenbeweging opeens zoveel belangstelling is voor seksualiteit.⁵ Feminisme is immers de strijd tegen de ‘onderdrukkende omstandigheden van vrouwen’ en dat zijn economische en politieke zaken. Weliswaar is ook het feit dat vrouwen altijd als seksuele wezens zijn gedefinieerd onderdrukkend, maar daarom zouden feministen dat nou juist niet moeten doen. Te veel aandacht voor seksualiteit leidt af van de ware problemen. En waarom zou economie saai zijn en seksualiteit spannend?

In het *Vrouwenweekblad* staan reacties van soortgelijke strekking: ‘Waarom waren er geen workshops over vrouwenwerk/loosheid, alleenstaande vrouwen (met kinderen) die van de bijstand niet rond kunnen komen, woningnood onder vrouwen en de talloze vormen van mannelijke agressie (van seksueel geweld tot vrouwenmoord)?⁶

De vrouwenbeweging heeft in deze visie in de eerste plaats tot taak strijd te voeren tegen de onderdrukkende omstandigheden van vrouwen. Anderen zien daarin een reden om seksualiteit op te splitsen in twee aspecten. Met seks bedrijven moet het feminisme zich niet bezighouden. Strijd tegen seksueel geweld echter is een feministisch onderwerp bij uitstek.

Ook Tilly Janssen in *Vrouwentongen* wil seksualiteit niet helemaal als relevant terrein voor het feminisme prijsgeven. Seksualiteit is immers ‘de representatie van mannelijke overheersing, van het mannelijk geweld’. Voor zover seksualiteit een onderdrukkende functie heeft, moeten feministen zich ermee bezighouden.⁷

Onderdrukking van vrouwen via seksualiteit

‘De fundamentele machtsongelijkheid lijkt weer ingeruild te worden voor

4. Roswitha en Jeanette, ‘Rookgordijn om festival’, in: *Vrouwenweekblad*, 2-10-1982.

5. ‘Honderd jaar seksualiteit’, in: *Vrouwenkrant*, nr. 87, 1982, pp. 14-15.

6. Roswitha en Jeanette, a.w.

7. T. Janssen, in: *Vrouwentongen*, 1982, nr. 2, pp. 16-18.

het liberale principe: ieder haar meug. Seksualiteit is geen strijdterrein meer waarop de vrouwenbeweging gevecht moet leveren tegen mannelijke overheersing, maar een plek waar lust, verlangen affectie zich moeten kunnen uitleven.⁸

Wat door de Melkweg als 'politiek' wordt gezien is voor haar tegenstandsters juist a-politiek. Op het festival wordt seks 'uit haar verband gelicht en geïsoleerd',⁹ namelijk het verband van een feministische theorie waarin onderdrukking de centrale term is. Tilly Janssen vindt dat door de Melkweg machtsverhoudingen tussen de seksen ontkend worden en dat getuigt volgens haar van onnozelheid en naïviteit. Ze wijst erop dat deze liberale houding voorbijgaat aan 'de bedreiging van mannelijk geweld op straat, in gezinnen, in werkverhoudingen etcetera.'

In het *Vrouwenweekblad* wordt herhaaldelijk benadrukt dat seksuele gevoelens en fantasieën van vrouwen zelf ook verdacht zijn. Ze worden hier namelijk opgevat als produkt van onderdrukking. Dit model kan ook verklaren hoe het mogelijk is, dat op het vrouwenfestival 'flink wat vrouwen zich op stonden te geilen aan een pornoshow, die (...) nota bene bedoeld was om te laten zien hoe walgelijk het allemaal is'.¹⁰

De maatschappelijke bepaaldheid van gevoelens moet vanuit een feministisch standpunt voortdurend onderzocht worden. Waarom het feministische wantrouwen geldiger is dan het onfeministische gevoel wordt niet duidelijk.

Vrouwelijke seksualiteit

Betekent dit alles nu dat (feministische) vrouwen geen plezier aan seks zouden mogen of kunnen beleven? Door te zoeken naar een 'eigen' vrouwelijke seksualiteit, denken schrijfsters in *Vrouwentongen* en het *Vrouwenweekblad* een aantal problemen te kunnen vermijden. Sommigen gaat het om een seksualiteit die wel aanwezig, maar eeuwenlang onderdrukt is, anderen zien de 'eigen' vrouwelijke seksualiteit als iets dat door al die onderdrukking nooit tot ontwikkeling heeft kunnen komen.

Ook hier neemt de analyse van seksualiteit als een patriarchaal produkt een eigenaardige plaats in. Enerzijds zijn de gevoelens van vrouwen gevormd door de patriarchale maatschappij, anderzijds zou er toch iets buiten dat patriarhaat bestaan waarop vrouwen zich kunnen baseren bij het zoeken naar of het ontwikkelen van een vrouwelijke seksualiteit. De onmogelijkheid tot verandering die de feministische analyse impliceert, wordt op

8. Ibidem.

9. Marjet, 'Ja, en dan die seksualiteit', in: *Vrouwenweekblad*, 2-10-1982.

10. Tilt, 'Decadent night', in: *Vrouwenweekblad*, 9-10-1982, p. 9.

verschillende manieren omzeild. De één poneert naast maatschappelijke bepaaldheid een autonoom 'zelf': 'Seksualiteit is gevormd door de maatschappij, door de omgeving en door onszelf. We kunnen dan ook zelf iets nieuws ontwikkelen.'¹¹

Een ander introduceert 'rationaliteit' en 'feministische theorie' als oplossing voor dit probleem. Om terugvallen in de oude mannelijke vormen te voorkomen worden gevoelens en nieuwe erotische vormen getoetst aan feministische theorie en dat beperkt de mogelijkheden aanzienlijk. Lustgevoelens opgeroepen door een striptease of een diep décolleté, zijn bijvoorbeeld niet gepast: 'Ik zou balen van mijn gevoelens, want ze zijn niet in overeenstemming met mijn feministiese ideeën.'¹² In deze opvatting bestaat een feministe dus uit een rationeel deel en een gevoeldsdeel. Het eerste kan het tweede beoordelen, maar hoe beide delen zich verder tot elkaar verhouden blijft een onbeantwoorde, zelfs niet gestelde vraag.

Vaak wordt de vraag naar het ontwikkelen van een nieuwe vrouwelijke seksualiteit ontweken door deze negatief te formuleren. Vanuit de feministische analyse kan immers wel worden aangegeven wat mannelijke seksualiteit inhoudt: 'je opgeilen aan een inhoudsloos object', 'het lichaam van vrouwen objectiveren', 'seks los zien van andere activiteiten'. Vrouwelijke seksualiteit wordt dan gedefinieerd als het omgekeerde daarvan.

Vrouwelijke seksualiteit mag meer zijn dan de traditionele vrouwelijke tederheid, maar er worden wel voorwaarden aan gesteld. Seksualiteit zoals die in een patriarchale maatschappij bestaat, blijft immers gedefinieerd door het begrip onderdrukking. Wel wordt in dat gebied nu een grens getrokken tussen mannelijke en vrouwelijke seksualiteit. In het mannelijke gebied horen de termen: onderdrukking, gewelddadig, ongelijkwaardig, objectiverend, lust en macht. Aan de andere kant van de grens ligt al het andere dat nog verkend moet worden. Zo is vrouwelijke seksualiteit hier alleen denkbaar als tedere, niet 'objectiverende' seks met vrouwen in gelijkwaardige relaties: 'vanilleseks'. Macht, een kenmerk van mannelijke seksualiteit, mag in zulke relaties geen rol spelen, en dat is wat bijvoorbeeld SM zo problematisch maakt voor veel feministen.

Sado-masochisme

SM-vrouwen eisen precies datgene op wat in de beschreven visie als manne-

11. Jet, 'Sadomasochisme', in: *Vrouwenweekblad*, 9-10-1982, p. 10.

12. A. Bontje, 'Seksualiteit en onze normen, uit het patroon gerold', in: *Vrouwentongen*, 1983, nr. 3, pp. 8-9.

lijk en onderdrukkend is gedefinieerd, en presenteren zich nog als feministen ook. Juist daarom past het opnemen van een programmaonderdeel over SM in het vrouwenfestival goed bij de doelstellingen van de Melkweg. Het biedt een gelegenheid om plezier op te eisen dat taboe was, om een spel te maken van wat 'politiek' was en juist dát als 'nieuwe politiek' te benoemen.

Hoezeer de 'oude politiek' nog de discussie bepaalt, blijkt echter wel uit de wijze waarop de VSSM haar produkt aanprijst: 'SM staat voor ons lijnrecht tegenover sexueel geweld en heeft net zo weinig herkenningpunten met porno als andere vormen van vrijen... een sm-spel is alleen mogelijk tussen partners die gelijkwaardigheid in hun relatie nastreven.'¹³

Ook in de ogen van de VSSM hangt de status van SM als seksuele praktijk dus blijkbaar niet af van (bijvoorbeeld) hoe lekker het is, maar van de vraag in hoeverre het voldoet aan het criterium 'niet onderdrukkend'. En het oordeel 'onderdrukking' is door de tegenstandsters gauw geveld; in principe kunnen alle situaties waarin sprake is van macht of ongelijkheid er onder vallen. Met behulp van dezelfde theorie die gevoelens als onbetrouwbaar ontmaskerde, kan ook vrijwilligheid ter discussie worden gesteld: 'door de vrouwenbeweging realiseren we ons juist dat wat schijnbaar vrijwillig is, ook verkrachting genoemd kan worden'.¹⁴

Van SM-vrouwen die in de vrouwenbeweging willen meepraten, wordt nu een soort geloofsbelijdenis geëist: 'Ik vind dat als er andere aspecten aan sm zitten dan vrouwen op hun plaats houden, het bevestigen van de rolverdeling, sm-vrouwen duidelijk en openlijk afstand moeten nemen van geweld tegen en onderdrukking van vrouwen.'¹⁵

Hoe centraal het begrip 'onderdrukking' in de discussie in 1982 staat, blijkt ook uit het feit dat zelfs degenen die vinden dat feminisme en SM wel samen kunnen gaan, er in hun argumenten gebruik van maken. Dubbeldam bijvoorbeeld benadrukt juist de overeenkomsten van beide, door te stellen: 'We vechten toch voor dezelfde idealen, namelijk het bevrijden van de vrouw uit haar onderdrukking, het terugvinden van onze eigen seksuele beleving.'¹⁶ SM-vrouwen lijken zich dus net als hun tegenstanders te baseren op een specifieke 'vrouwelijke seksualiteit', alleen heeft die voor hen een andere inhoud.

13. Aankondiging VSSM, 1982.

14. Jet, 'Sadomasochisme', a.w.

15. Irene, 'SM vult lacune op in seksualiteitsdiskussie', in: *Vrouwenweekblad*, 9-10-1982, p. 8.

16. J. Dubbeldam, 'Verslag van discussie op vrouwenfestival', in: *Kerfstok*, oktober 1982, pp. 5-7.

Positieve reacties

Er zijn in feministische kringen ook positieve geluiden te horen over het Melkwegvrouwenfestival '82. Sommigen zien de aanpak van de Melkweg inderdaad als taboe-doorbrekend. De 'feministische normen' die in de negatieve reacties naar voren komen, ervaren zij als minstens even beperkend als traditionele maatschappelijke normen.

In *Katijf* verschijnt een artikel naar aanleiding van het Melkwegfestival waarin de koppeling van seksualiteit aan seksueel geweld ter discussie wordt gesteld.¹⁷ Het feminisme heeft de seksuele mogelijkheden van vrouwen beperkt tot 'knuffeltjesseks' en bevestigt zo traditionele maatschappelijke normen: ook in de vrouwenbeweging worden vrouwen geconditioneerd seks alleen in de context van liefde, als uiting van intimiteit te (willen) beleven.

Diva publiceert onder de titel 'Bad girls & sad girls' als enig feministisch tijdschrift een tamelijk enthousiast verslag van het Melkwegfestival. Voor zover er kritiek is, komt deze erop neer dat de Melkweg eigenlijk nog niet ver genoeg is gegaan. Er is slechts aangesloten bij een trend en voor echte 'bad girls' als de schrijfsters zelf was er weinig nieuws te beleven.

Met voldoening stellen De Wit en Koelemij echter het effect van menig optreden op de aanwezige 'sad girls' vast: een 'heftige botsing tussen fantasie, fysieke reacties en feministische normen rond lichaam en lust'.¹⁸ In hun artikel introduceren zij een positief gebruik van het begrip 'lust' en bepleiten een openlijke strijd over lust en de feministische criteria daarvoor.

De aanzet die in het verslag van het festival wordt gegeven, krijgt een vervolg in een artikel van De Wit over de drie go-godanseressen die optraden tijdens het Melkwegfestival.¹⁹ Ze verwijt de vrouwenbeweging moralisme en localiseert de oorzaak daarvan in de scheiding die door feministen wordt gemaakt tussen erotiek en lust. Dit zijn precies de termen met behulp waarvan eerder een scheiding werd gemaakt tussen vrouwelijke en mannelijke seksualiteit. Volgens De Wit is het exploreren, in plaats van het bestrijden, van lustgevoelens voor vrouwen een belangrijk middel om individuele autonomie te ontwikkelen.

17. M. Bots en M. Prinssen, 'Als het alleen maar zacht is... wordt ik heel ongeduldig', in: *Katijf*, 1982, nr. 12, pp. 8-13.

18. P. Koelemij en B. de Wit, 'Bad girls & sad girls, vrouwenfestival op het scherp van de sneede', in: *Diva*, 1982, nr. 5, pp. 3-4.

19. B. de Wit, 'De politiek van de heupbeweging', in: *Diva*, 1983, nr. 1.

Samenvatting 1982

In het voorgaande hebben we gezien hoe in discussies rond het Melkweg-vrouwenfestival '82 een tegenstelling is ontstaan tussen twee 'partijen' met verschillende opvattingen over seksualiteit als feministisch issue. Al gauw worden de partijen benoemd als moralisten en liberalisten. Moralisten worden door hun tegenstanders zo genoemd omdat ze seksualiteit zien als bron van vrouwenonderdrukking en daaruit beperkende normen afleiden voor nieuwe vormen van erotiek voor vrouwen. Vrouwelijke seksualiteit wordt door hen gedefinieerd als het omgekeerde van de onderdrukkende mannelijke seksualiteit.

Daar staat de opvatting tegenover dat deze norm vrouwelijke seksualiteit te veel beperkt. Het taboe op vrouwelijke seksualiteit dat binnen de vrouwenbeweging bestaat, moet maar eens doorbroken worden. Vrouwen moeten plezier opeisen, niet alleen in vanillesmaak. Moralisten vinden echter dat dit soort stellingen de strijd tegen vrouwenonderdrukking, en die tegen seksueel geweld en porno in het bijzonder, bagatelliseren.

Melkweg 1985

De onverminderde aandacht voor seksualiteit op het vrouwenfestival neemt in 1985 enigszins andere vormen aan dan in 1982. De inzet is daarbij ongewijzigd: 'Alles waar vrouwen mee bezig zijn moet een plaats hebben op dit festival en het liefst lopen wij vooruit op de trend.'²⁰ Dit vereist drie jaar later uiteraard een ander programma: striptease alleen kan niet meer zoveel opschudding teweegbrengen. Er worden nu ook enkele pornofilms vertoond, er treedt een wereldkampioen bodybuilding op, er is een porno-voorleesbeurtje, een vrouw op een spijkerbed, een workshop seksverhalen schrijven en in de inmiddels traditionele decadente nacht heeft een panel-discussie over seks plaats.

Het aantal reacties op het festival is in de feministische pers in 1985 aanzienlijk kleiner dan in 1982 en de reacties zijn ook minder negatief. Alleen in het *Vrouwenweekblad* wordt het festival en met name de panel-discussie over seks hevig gekritiseerd. *Diva* heeft ook kritiek, maar dan in omgekeerde zin: de Melkweg gaat niet ver genoeg. Al met al lijkt het festival in 1985 een veel minder omstreden gebeuren te zijn dan in 1982.

20. Aankondiging Melkweg, 1985.

Sekspanel

Typerend voor de sfeer in 1985 is de paneldiscussie die tijdens het festival wordt gehouden. Daarin komt namelijk een aantal onderwerpen aan de orde die nieuw zijn in de discussie over feminisme en seksualiteit. Nieuw in 1985 is met name de aandacht voor de 'seksindustrie': hoeren en pornosterren wordt een voortrekkersrol in de bevrijding van de vrouwelijke seksualiteit toebedacht. Door hun ervaring met seks kunnen ze andere vrouwen tot voorbeeld dienen.

Zo hebben in het panel alleen buitenlandse dames zitting die ervaring hebben in de seksindustrie. Pat Califia (P.C.) is actief SM'ster en schrijft SM-verhalen. Kathy Acker (K.A.) heeft in de seksindustrie gewerkt en schrijft pornoverhalen. Ook Candida Royalle (C.R.) is ex-pornoster en maakt nu haar eigen pornofilms voor vrouwen, en Xaviera Hollander (X.H.) is bekend als de 'Happy Hooker': zij schreef een bestseller over haar (prettige) ervaringen als hoer. Gayle Pheterson (G.P.), een sociaalpsychologe die strijdt voor de rechten van hoeren, valt daarbij dus uit de toon. Bovendien is zij nog op een andere manier een uitzondering: haar deelname herinnert aan het feminisme van de strijd tegen onderdrukking.

Gespreksleidster Marjan Sax (M.S.) stelt de panelleden vragen als: 'waarom zijn jullie geïnteresseerd in seks; willen vrouwen porno; willen we als consumenten gebruik maken van de bestaande faciliteiten of willen we onze eigen bordelen?' enzovoort.

Omslag

Afgaande op de onderwerpen van het panel, de terminologie en de sprekers kunnen we stellen dat er tussen 1982 en 1985 een duidelijke omslag heeft plaatsgevonden in de discussie over vrouwelijke seksualiteit. Oude taboes lijken opgeruimd. Was in 1982 onderdrukking nog het sleutelwoord, in 1985 is dat lust of plezier. Over de opvatting dat aan vrouwelijke seksualiteit geen beperkingen moeten worden gesteld, bestaat in het panel nauwelijks verschil van mening. Meningsverschillen blijven in deze tolerante sfeer latent: er wordt meer naar aanleiding van dan met elkaar gepraat.

Ons viel echter op, dat in deze liberale discussie toch wel degelijk regels en taboes bestonden ten aanzien van de wijze waarop er gesproken werd en wat er gezegd kon worden. Wij zagen nogal wat vormen van 'moralisme' in deze op het oog liberalistische discussie. Dat bracht ons op de gedachte dat dit debat toch niet zo 'af' is als wel lijkt...

Onderdrukking als taboe

Het vinden van 'moralistische' aspecten in het liberalisme waarover in 1985 consensus lijkt te bestaan, blijkt niet zo moeilijk. Refereren aan onderdrukking als criterium waaraan vrouwelijke seksualiteit getoetst zou moeten worden, zoals in 1982 nog heel gebruikelijk was, is nu taboe. Wie toch iets meer wil zeggen over de relatie tussen vrouwelijke seksualiteit en onderdrukking, kan het volgende overkomen:

G.P.: 'Eén opmerking nog over het seksueel geweldsvraagstuk. Zoals we allemaal weten krijgen vrouwen zelf tenslotte altijd weer de schuld van het misbruik dat er van ons gemaakt wordt. Uiteindelijk krijgt de vrouw in de pornofilm de schuld van de verkrachting van de "goede vrouw".'

M.S.: 'Ja, ja goed.'

...en ze gaat over op een heel ander onderwerp.

Toch kan er ook nog niet gezegd worden dat de hele idee van onderdrukking van vrouwen door seksualiteit nu onzin is. De vraagstukken van vrouwelijke seksualiteit en seksueel worden eenvoudig losgekoppeld – het probleem blijft echter liggen.

Als gelijken?

Een andere vorm van moralisme vonden we in de manier waarop de discussie over vrouwelijke seksualiteit wordt gevoerd, of eigenlijk *niet* wordt gevoerd.

'In dit vrouwenfestival willen we de angsten en fantasieën van vrouwen met betrekking tot "openbare seks" en porno, de verschillende ervaringen van pro-seksfeministen en de mogelijkheden voor het ontwikkelen van een "autonome vrouwelijke lustbeleving" exploreren. We hebben daarom ook een paar programmaonderdelen opgenomen die allemaal, direct of indirect, met seks te maken hebben. We willen bijvoorbeeld samen met jou een erotische performance "in levende lijve" meemaken. (...) We zouden ook graag samen bepaalde films bekijken (ja, ook zogenaamde sex-films).'²¹

Hoewel enerzijds gesuggereerd wordt, dat vrouwen nu als gelijken met elkaar om de tafel gaan zitten, om er achter te komen wat hun seksualiteit is, blijkt anderzijds dat de Melkweg de verhouding tussen haarzelf en haar publiek vooral als een pedagogische ziet.

21. Aankondiging Melkweg, 1985 – evenals de volgende citaten.

‘Herinner je je nog dat tijdens het laatste vrouwenfestival in ’82 de bierglazen door de zaal vlogen bij een striptease voor alleen vrouwen? Inmiddels zijn we hopelijk wat wijzer geworden. Een aantal dingen zijn ook duidelijker geworden.’

En wie niet al op een zeker niveau is, kan beter maar helemaal niet meedoen:

‘Allemaal onderdelen die bedoeld zijn voor vrouwen met een positieve houding tegenover sex en erotiek (en dan niet alleen in de theorie maar juist ook in de praktijk) die daar niet meteen weer grenzen aan willen geven.’

Bovendien worden er in het panel ‘deskundigen’ ten tonele gevoerd die beter dan andere vrouwen weten wat vrouwelijke seksualiteit is en kan zijn. Zoals we al zagen hebben vrouwen met ‘praktische ervaring’ meer recht van spreken dan vrouwen met ‘theoretische ervaring’.

‘Xaviera (is) misschien ’s werelds enige professor in de seks wier kwalifikaties puur en alleen uit de praktijk voortkomen. Ze weet waar ze het over heeft!’

Ook de mate waarin iemand niet voldoet aan de traditionele verwachtingen ten aanzien van vrouwelijke seksualiteit, is een criterium. De criteria die in 1982 golden, zijn losgelaten. De Melkweg is dus in ieder geval in die zin moralistisch dat ze suggereert dat de vraag wat vrouwelijke seksualiteit is, uiteindelijk het beste beantwoord kan worden door een lesbische, polygame, jarenlang in de seksindustrie werkzame SM’ster. De stem van een monogame, heteroseksuele academica dient er vooral toe om te horen wat vrouwelijke seksualiteit niet is.

Vrouwelijkheid en vrouwelijkheden

Het argument in 1985 tegen het moralisme van 1982 is, dat de criteria die volgen uit de analyse van vrouwenonderdrukking via seksualiteit, de vrouwelijke seksualiteit beperken. Er wordt door moralisten een strikte scheiding gemaakt tussen wat mannelijk en dus verwerpelijk is, en wat vrouwelijk is. De invulling van vrouwelijke seksualiteit blijft zo echter traditioneel en gaat – zoals we hebben laten zien – als norm functioneren. Van deze normen en de analyse waaruit ze voortvloeien willen velen in 1985 af. Maar dit streven plaatst de deelnemers aan de discussie voor het volgende dilemma: enerzijds laat het liberalisme geen invulling van vrouwelijkheid toe: de gedachte dat (bijna) alles mag, wordt immers gebaseerd op de gedachte dat vrouwelijke seks (bijna) onbeperkt is. Stellen dat vrouwelijke seks iets is en

dus iets anders niet, betekent dan normering en beperking van wat mag. Anderzijds is vrouwelijke seksualiteit toch precies hetgene wat gevonden moet worden: alleen door de vrouwelijke seksualiteit te ontdekken, kun je seksueel vrij worden. In de discussie wordt dit veelal opgelost door beurtelings de beide posities van dit dilemma in te nemen: er wordt een suggestie gedaan ten aanzien van wat vrouwelijk zou kunnen zijn, maar meteen worden er redenen aangegeven waarom we dat toch nog niet kunnen weten.

Zo wordt vrouwelijke seks tot een groot mysterie gemaakt: ook de deskundigen, die uit hoofde van hun positie zouden kunnen dicteren wat vrouwelijke seks is, houden de vraag open door hun waarheden te beginnen, af te sluiten of anderszins te doorspekken met uitspraken over het zo zeer onbekende en mysterieuze karakter van vrouwelijke seksualiteit.

‘We hebben er eigenlijk nog heel weinig idee van waar het bij seks van vrouwen nu eigenlijk om gaat. Echt, we weten zo weinig over onze eigen seks.’ (C.R.)

‘Ik praat al over seks sinds mijn elfde. En toch ieder antwoord dat ik uitprobeer heb lijkt onvolledig, is misschien wel helemaal niet waar, misschien ook wel waar, maar misschien zijn allerlei andere dingen ook waar.’ (G.P.)

‘Nu ik weet dat het zo iets onbeschrijflijks en veelomvattends is...’ (P.C.)

Het idee van vrouwelijke seksualiteit als begraven schat is het belangrijkste uitstelmechanisme in de discussie. Maar hoe weten ze nu dat de te ontdekken seks een waardevolle schat is en niet gewoon een oude boterham met kaas?

‘Dus, seksualiteit is een heel ingewikkeld onderwerp. Het gaat niet alleen over wat we willen, maar, ik zelf, ik voel vaak zo’n haat tegen mijn eigen seksualiteit, en dat is een haat tegen alle manipulatie, tegen alle manieren waarop ik onderdrukt ben. Ik zit in een “double bind” die volgens mij raakt aan mijn identiteit.’ (K.A.)

Dat weten ze doordat ze er al een glimp van hebben opgevangen en die glimp bleek een combinatie te zijn van lust en onderdrukking. Onderdrukking functioneert hier als iets wat seks nog meer een mysterie maakt en als iets ‘dieps in jezelf’, en speelt dus een centrale rol in het heen en weer springen tussen beide kanten van het bovengenoemde dilemma.

Het dilemma van de noodzaak en de onmogelijkheid om vrouwelijkheid in te vullen komt ook naar voren naar aanleiding van de vraag of en waarom het goed is een seksindustrie voor vrouwen op te zetten. Volgens Candida Royalle zou dat voorwaarden kunnen scheppen waaronder de vrouwelijke seksualiteit door vrouwen ontdekt kan worden.

‘Statistieken laten zien dat, in ieder geval in Amerika, zo’n vijftig procent en soms meer van de huurders en kopers van porno, nu vrouwen zijn. Dus, mijn theorie is natuurlijk, dat als ze naar mannenporno kijken, laten we dan eens proberen ze iets te geven wat meer naar hun zin is. Nu weten we het natuurlijk nog helemaal niet. Het is allemaal experimenteel.’ (C.R.)

Het is merkwaardig te stellen dat vrouwen, als ze net zoveel porno kopen als mannen, eigenlijk toch iets anders willen dan mannen. Maar kennelijk bestaat hier toch de veronderstelling dat vrouwelijke seksualiteit anders is dan de mannelijke.

‘Het probleem is dat het maken van seksfilms door mannen gedomineerd is geweest. En de seksualiteit van mannen lijkt gebaseerd te zijn geweest op macht, een machtsspel (...) De enige manier om dat te veranderen is vrouwen zo ver te krijgen dat ze het zelf doen (...) Ik ben niet van plan om scènes tussen vrouwen te doen als ik geen actrices kan krijgen die elkaar echt mogen. En ik denk dat dat is wat vrouwen willen zien. Ze willen echte opwindung zien in plaats van kunstmatige of namaakseks. (...) Als we porno van vrouwen hebben, dan zal dat misschien betekenen dat we in plaats van alleen maar een serie close-ups van geslachtsdelen en “cunt-shots” eens iets interessanter en artistiekers te zien krijgen, hopelijk.’ (C.R.)

Vrouwelijke seks is dus: niet gebaseerd op macht, ‘echter’ (niet namaak), niet (alleen) genitaal. In de paneldiscussie wordt ook nog genoemd dat de vrouwelijke seksindustrie vrij zal zijn van dwang, hiërarchie en vernedering.

Deze invulling van vrouwelijkheid herinnert ons aan niets minder dan de grote opponenten van het onbeperkt exploreren van de ‘autonome vrouwelijke lustbeleving’, die in 1982 nog de scepter zwaaiden. Wat vrouwelijk en mannelijk is, lijkt hier volledig gehandhaafd. Slechts één ding is veranderd: de lust, eerst een kenmerk van mannelijkheid, is nu ook bij vrouwelijkheid ingelijfd.

De Melkwegorganisatie en de panelleden benadrukken dat er niet slechts één vrouwelijke seksualiteit bestaat. Als een soort bezwering van de angst om moralistisch te zijn, worden de eindeloze mogelijkheden van de vrouwelijke seksualiteit beleden. Alle vrouwen zijn verschillend en vrouwelijke seksualiteit is voor elke vrouw anders.

Ook vanuit dit standpunt wordt het belang van een seksindustrie voor vrouwen bepleit. Ook hier is dat een mogelijkheid voor het ontdekken van vrouwelijke seks niet voor het ontdekken van de eenheid, maar van de verscheidenheid.

‘De specifieke aard van het verlangen van een vrouw is belangrijk, evenals het feit dat randvoorwaarden ontbreken om zo verschillend te kunnen zijn als ik denk dat we zouden willen zijn. Dus, wat ik voor vrouwen zou willen zien, ligt meer in de richting van materiële voorwaarden waardoor we een begin kunnen maken met het exploreren van onze fantasieën.’ (P.C.)

‘...de waarheid in vrouwenland. En wat waren we verward en geschokt (...) toen we niet één waarheid maar vele waarheden vonden. Hoe meer we de vele gezichten van de waarheid leerden accepteren en waarderen door de extreme verschillen tussen vrouwen, des te meer raakten we gefascineerd door de diversiteit in karakters.’ (Aankondiging Melkweg 1985)

Vormt de veronderstelde veelvormigheid van de vrouwelijke seksualiteit misschien een verklaring voor het ontbreken van discussie? Maar als er aan de invulling van wat vrouwelijk is geen beperkingen worden gesteld, waar kan ‘vrouwelijk’ dan nog naar verwijzen?

‘Ik denk echt niet dat er veel verschil is. We zijn allemaal vrouwen, we zijn allemaal mensen.’ (P.C.)

‘Ik denk dat globaal gesproken iedereen hetzelfde verlangen heeft. Het is wat Pat zegt, ik denk dat het specifiek gaat worden. Bijvoorbeeld, voor mij persoonlijk, mijn belangrijkste scenario – ik denk hierover in scenario’s – is afgevoerd worden.’ (K.A.)

Zo verdwijnt in het pleidooi voor de oneindige diversiteit onder vrouwen ten aanzien van lustbeleving het begrip vrouwelijk dan ook af en toe net zo gemakkelijk als dat het weer opduikt.

Enerzijds zien we in het liberalisme van 1985 dus een standpunt dat discussie over het eigene van de vrouwelijke seksualiteit eigenlijk overbodig maakt; als alle mensen, dus ook vrouwen, de kans moeten hebben hun individuele ‘scenario’ te ontdekken of ontwikkelen, gaat het er slechts om dat vrouwen hun achterstand op dat punt inhalen. Anderzijds blijken de liberalisten, omwille van het gesprek over ‘wat vrouwen willen’, toch steeds te praten over een bekende of nog te ontdekken (waarheid over) vrouwelijkheid. Daarbij wordt natuurlijk benadrukt dat dit niet betekent dat er nu ook normen voor vrouwelijke seksualiteit worden opgelegd.

Ons inziens is zowel dit dilemma als de onbespreekbaarheid ervan te verklaren uit de manier waarop het moralisme-probleem door de liberalisten gedefinieerd is, namelijk als het probleem dat vrouwelijke seksualiteit beperkt wordt zo gauw er sprake is van normen. Maar is het wel zo dat het hanteren van normen op zich beperkend is voor vrouwelijke seksualiteit? Als we kijken naar de discussie in 1982 komen die beperkingen eerder voort

uit het feit dat wat mannelijk en vrouwelijk is wordt vastgelegd in een tegenstelling, waaruit vervolgens wordt afgeleid wat vrouwelijk mág zijn. Het verwerpen van alle normen impliceert weliswaar ook het verwerpen van een strikte scheiding tussen mannelijke en vrouwelijke seksualiteit, maar brengt een nieuw probleem met zich mee: discussiëren over normen is taboe; niemand wil moralistisch zijn. Ondertussen bestaan er wel degelijk normen ten aanzien van wat vrouwelijk is. Dat is zelfs een voorwaarde voor de discussie over de mogelijkheden van de vrouwelijke seksualiteit.

Diva: niet-moralistisch?

De enige die niet met dit dilemma te kampen heeft is *Diva*. Hierin beroept men zich noch op een vrouwelijke seksualiteit of seksualiteiten die opgegraven moeten worden, noch op een door vrouwen in te halen achterstand. In eerste instantie lijken *Diva*, de Melkweg en de panelleden op dezelfde manier met het moralisme van hun (gemeenschappelijke) tegenstanders om te gaan: alle normen laten vallen. Bij *Diva* ligt daar echter een andere beoordeling van het probleem aan ten grondslag. Bij nader inzien is ook *Diva's* 'oplossing' anders. *Diva* bepleit niet het opgraven maar juist het óndergraven van vrouwelijke seksualiteit en richt zich tegen elke definitie daarvan.

Dat verklaart ook de veranderde houding van *Diva* tegenover het Melkwegfestival. Was *Diva* in 1982 de enige die zonder meer positief reageerde op het Melkwegfestival, in 1985 valt in *Diva* juist een van de weinige negatieve reacties te lezen: 'Candida Royalle (...) danste en zong niet on aardig, maar het wachten was toch eigenlijk op een harde pornoshow, een lesbische live-show, of in elk geval iets nieuws vergeleken bij 1982.'²²

Net als in 1982 kan het *Diva* niet ver genoeg gaan. Echter, *Diva* streeft niet alleen, net als de Melkweg, naar meer (soorten) seks voor vrouwen, maar ook naar een voortdurende vernieuwing. Elke fixatie van vrouwelijke seksualiteit moet doorbroken worden: een seksueel experiment moet niet leiden tot een uitspraak over vrouwelijke seksualiteit, maar slechts tot een nieuw experiment. Terwijl *Diva* in 1982 nog opriep tot het doen van uitspraken over lust en de feministische criteria daarvoor, valt discussiëren in 1985 in de categorie 'achterhaald'.

Wel ondersteunt *Diva* het project van het ontwikkelen van een seksindustrie voor vrouwen. Die zou ervoor moeten dienen stijlvolle manieren van seksueel vermaak te ontwikkelen. Dit niet omdat mannen die ook heb-

22. B. de Wit, 'Unknown gender of wij vrouwen', in: *Diva*, 1985, nr. 5, pp. 18-22.

ben, noch omdat vrouwen het anders zouden doen of willen. Vernieuwing is een doel op zich.

In feite trekt *Diva* de uiterste consequentie uit het standpunt dat de panelleden wel verkondigen, maar omwille van de 'discussie' niet kunnen volhouden: wanneer je alle normen voor vrouwelijke seks laat vallen, zou je ook de verwijzing naar vrouwen en vrouwelijkheid achterwege moeten laten.

'(Wij) stellen (...) de volgende aanpak voor. Laat de formule "alle vrouwen" vallen. Het gaat om de geestverwantschap, de ideeën en de stijl. (...) Duitse tuinbroeken zonder geld, het consumptievolkje dat te wezenloos is om te beseffen hoe bijzonder het Melkwegfestival is, moet het maar thuis op de buis gaan volgen.'

Diva stelt daarbij expliciet voor de categorie 'seks' niet meer mee te laten tellen: 'Daarentegen zien we menige geïnteresseerde, elegante man of travestiet beter in de ambiance passen.'

Conclusie

Tussen 1982 en 1985 heeft er een verschuiving plaatsgevonden van 'onderdrukking van vrouwen door seksualiteit' naar 'bevrijding van vrouwen door seksualiteit' en 'bevrijding van de vrouwelijke seksualiteit'. Deze verandering is tevens te zien als een verruiming van het antwoord op de vraag wat vrouwen ten aanzien van seksualiteit mogen en moeten. In die zin is er een verschuiving in het antwoord, maar een continuïteit in de vraagstelling zelf te zien. Dit verklaart voor een gedeelte de huidige stilte rond dit onderwerp: er mocht steeds meer, en uiteindelijk mocht (bijna) alles en viel er (bijna) niets meer over te zeggen.

We hebben echter ook laten zien dat in 1985 weliswaar 'alles mag', maar dat er achter dit liberalisme toch allerlei vormen van moralisme schuilgaan. Het is niet zo dat totaal willekeurig is geworden wat er over vrouwelijke seksualiteit wordt beweerd. Het taboe op het stellen van normen betekent uiteindelijk een taboe op de discussie zelf.

In de eerste plaats is er het taboe op de seksueel-geweldsproblematiek. De analyse die ooit aangaf welke kant het op zou moeten met de vrouwelijke seksualiteit, werkt nu in omgekeerde richting. Ten tweede blijken er in 1985 'deskundigen' te zijn die beter dan andere vrouwen weten 'hoe het zit' met vrouwelijke seksualiteit. Een derde vorm van moralisme levert de liberalen zelf de meeste problemen op: het beperken van vrouwelijke

seksualiteit door voor te schrijven wat dat is en (toch) mag zijn. Dat is namelijk ook het moralisme van conservatieven van ‘traditionele’ ‘anti-sex’-feministen, aan wie nou net de oorlog is verklaard. Ook de liberalisten ontkomen er blijkbaar niet aan uitspraken te doen over wat vrouwelijke seksualiteit is. Feitelijke uitspraken zijn echter in deze discussie altijd basis geweest voor normatieve en die link wordt ook door liberalisten niet verbroken. Het lijkt niet mogelijk om meer vormen van vrouwelijke seksualiteit te ontdekken zonder een beroep te doen op vrouwelijkheid, en dat impliceert weer dat sommige zaken vrouwelijker en daarom beter zijn dan andere. Er is echter geen manier meer om het daarover te hebben.

Diva vormt hierop een uitzondering: er is noch een seksualiteit, noch iets vrouwelijks dat ontdekt kan worden. *Diva* wijst expliciet de poging naar het zoeken van een vrouwelijke seksualiteit af, en ook het discussiëren in termen van wat wel en niet mag, wordt door *Diva* verworpen. Probleem is echter, dat *Diva* niet meer doet dan dat: niet praten over vrouwelijkheid, wat mag en wat seksualiteit is, betekent bij haar: helemaal niet meer praten, maar alleen nog veranderen. Feminisme is bij *Diva* slechts steeds experimenteren en nieuwe dingen proberen, en vooral niet te lang ergens bij blijven hangen. Over de richting waarin veranderd moet worden, zegt *Diva* niets meer, behalve dat de keuze geleid moet worden door ‘smaak’ en ‘stijl’. Dit blijven echter inhoudsloze criteria; nergens worden ze op enigerlei wijze ingevuld. Toch werken ze wel als criteria voor de ware feminist: alleen degenen met smaak – en dat kunnen ook mannen zijn – mogen met het feminisme meedoen. Het zal duidelijk zijn dat ook *Diva* bijdraagt aan het doodbloeden van de discussie.

Er is dus een taboe op het zeggen ‘dat iets niet mag’ en waarom iets niet zou mogen. Inmiddels zijn de normen, die dus nog wel degelijk aanwezig zijn, ondergronds gegaan. Kortom: de discussie is niet zozeer afgelopen als wel vastgelopen in haar eigen voorwaarden.

Proefschriftfragmenten

Greta Noordenbos Onbegrensd lijnen

Een onderzoek naar de culturele en sexespecifieke factoren in de ontwikkeling van anorexia nervosa

Op 21 december 1987 promoveerde Greta Noordenbos aan de Rijksuniversiteit Groningen tot doctor in de Psychologische, Pedagogische en Sociologische Wetenschappen. In haar dissertatie probeert ze de vraag te beantwoorden in hoeverre anorexia nervosa beschouwd kan worden als een cultuur-historisch en sekse-specifiek verschijnsel. In het nu volgende is de inleiding en een fragment uit het derde hoofdstuk opgenomen.*

Inleiding

De aanblik van tot op het bot vermagerde jonge vrouwen, in een maatschappij waarin eten in overvloed aanwezig is, roept veel vragen op. Het verschijnsel anorexia nervosa, waarbij de betrokkene de wens heeft om steeds magerder te worden en ook bij extreme vermagering niet te bewegen is om meer te gaan eten, heeft reeds velen geïntrigeerd. Deskundigen van allerlei disciplines, zoals huisartsen, gynaecologen, neurologen, psychoanalytici, psychologen, gezinstherapeuten en pedagogen hebben zich met dit verschijnsel beziggehouden, maar hebben tot nu nog geen bevredigend antwoord kunnen geven op de volgende vragen: Wat zijn de oorzaken van anorexia nervosa? Waarom komt dit verschijnsel bijna uitsluitend voor in westerse, geïndustrialiseerde samenlevingen en vooral bij meisjes en vrouwen? Waarin verschilt anorexia nervosa van gewoon aan de slanke lijn doen? Is het mogelijk om de ontwikkeling van anorexia nervosa vroegtijdig te signaleren en eventueel preventief in te grijpen?

Door de toename van het aantal meisjes en vrouwen met anorexia nervosa in westerse samenlevingen, is de vraag naar preventiemogelijkheden van groot belang. In de slotconclusie van het internationale congres over 'Eating Disorders' te Jeruzalem, dat in mei 1987 werd gehouden, werd

*Degenen die geïnteresseerd zijn in het boek *Onbegrensd lijnen* kunnen dit bestellen bij de DSWO Press, Hooigracht 15, 2312 KM Leiden, tel. 071-273795.

de mogelijkheid van preventie van anorexia nervosa gezien als belangrijk aandachtspunt voor toekomstig onderzoek. Bovengenoemde vragen staan centraal in deze dissertatie en zullen in de volgende hoofdstukken nader uitgewerkt worden.

In hoofdstuk I wordt ingegaan op de eerste beschrijvingen van het verschijnsel anorexia nervosa en op essentiële kenmerken ervan, de zogenaamde diagnostische criteria van anorexia nervosa. Hierbij wordt aandacht geschonken aan het procesmatig verloop van anorexia nervosa. Na verloop van tijd kunnen mensen met anorexia nervosa eetbuien ontwikkelen, die gevolgd worden door zelf opgewekt braken en het gebruik van laxeremiddelen. Dit verschijnsel wordt bulimia of bulimia nervosa genoemd.

In hoofdstuk II zullen we de meest bekende wetenschappelijke benaderingen die zich hebben beziggehouden met anorexia nervosa, de revue laten passeren. De eigen onderzoeksbenadering valt te typeren als een cultuur-historische benadering, waarbij de ontwikkeling van anorexia nervosa in een culturele context wordt geplaatst en getracht wordt verschillende facetten van de eerder beschreven benaderingen te integreren. Centraal staat de vraag waarom anorexia nervosa voornamelijk voorkomt bij meisjes en vrouwen.

In hoofdstuk III wordt geprobeerd om met behulp van literatuuronderzoek op deze vraag een antwoord te geven. Hierbij gaan we in op de historische ontwikkeling van het westerse gezinsleven, de rolverdeling tussen mannen en vrouwen, de tendens tot individualisering en de ontwikkeling van een eigen identiteit. Hierbij speelt niet alleen de cognitieve ontwikkeling een grote rol, maar ook de emotionele ontwikkeling en de wijze waarop men leert om te gaan met conflicten. Veel aandacht wordt geschonken aan het dualisme tussen geest en lichaam en de lichaamsbeleving, met name van vrouwen.

Hoofdstuk IV geeft de methodologische verantwoording en opzet weer van het empirische onderzoek, waarbij door middel van vragenlijsten en interviews wordt nagegaan in hoeverre de veronderstellingen die beschreven zijn in hoofdstuk III, ondersteund worden.

In hoofdstuk V worden enkele van de meest opvallende kenmerken beschreven van de respondenten, bestaande uit een groep vrouwen en enkele mannen die anorexia nervosa hebben gehad en een groep vrouwen die een tijd lang aan de slanke lijn hebben gedaan. Deze laatste groep fungeert als vergelijkingsgroep.

In hoofdstuk VI tot en met X worden de antwoorden weergegeven van beide groepen respondenten op de vragenlijsten en de uitvoerige interviews die met de anorexiagroep zijn gehouden.

In hoofdstuk XI worden de resultaten beschreven van een vervolganalyse van de antwoorden op de vragenlijsten en in de interviews.

In hoofdstuk XII tenslotte geven we een nabeschuiving over de wijze waarop het onderzoek is uitgevoerd, de resultaten die het onderzoek heeft opgeleverd en de praktische en theoretische consequenties van het onderzoek. Wat betreft de praktische consequenties gaan we in op de mogelijkheden van preventie van anorexia nervosa. De theoretische consequenties hebben betrekking op het bekritisieren van het traditionele stereotype vrouwbeeld en op de implicaties van een cultuur-historische benadering van anorexia nervosa.

(...)

3.17 Lichaamsbeleving en seksualiteit bij anorexia nervosa

De wijze waarop allerlei behoeften van het lichaam door mensen met anorexia nervosa genegeerd kunnen worden, om een gevoel van eigenwaarde te krijgen, kan niet of nauwelijks los gezien worden van de waarden in onze maatschappij ten aanzien van het menselijk lichaam en met name ten aanzien van het vrouwelijk lichaam. Ze hebben een afkeer van hun vrouwelijk lichaam en de vrouwelijke functie ervan, zeker als dit in de puberteit gepaard gaat met het verkrijgen van rondingen en vetlagen zichtbaar worden.

In haar autobiografie stelt Mc Leod dat ze zich een haard van onreinheid voelde. 'Ik wil mager zijn omdat ik niet van vlees houdt... Ik walgde van mijn eigen lichaam. Ik wilde geen vrouw zijn en niet volwassen worden' (Mc Leod, 1982, 67). Vlees en met name vrouwenvlees, is volgens haar voor iemand met anorexia nervosa een door de buitenwereld opgelegde beproeving en in extreme gevallen een gezwollen, onreine, smerige, vleselijke beproeving.

Mensen met anorexia nervosa hebben ten aanzien van hun lichaam soms een extreem dualistische denkwijze, waarbij ze een duidelijke scheiding maken tussen hun 'zelf' en hun 'lichaam', polen van een dichotomie die elkaar in hun denkwijze uitsluiten. Handelend vanuit deze scheiding tussen 'zelf' en 'lichaam' pogen ze zich een identiteit te verwerven door hun lichaam zoveel mogelijk te verkleinen en te vermageren, het lichaam weg te werken en de behoefte van het lichaam op extreme wijze te beheersen en aan hun wil te onderwerpen. Eerste successen op dit terrein worden met trots en vreugde begroet, omdat mensen met anorexia nervosa hun lichaamsbeheersing zien als een zeer bijzondere en waardevolle prestatie, die hen verheft boven het lichamelijke en het stoffelijke. Mc Leod schrijft

dat iemand met anorexia nervosa slachtoffer is van een hoogst rampzalige Cartesiaanse dichotomie. Zij gelooft dat haar geest haar lichaam transcendeert en haar onbegrensde macht geeft over haar eigen gedrag en dat van anderen. 'Mijn "zelf" was niet mijn lichaam', zo stelt zij. Ze werd volkomen in beslag genomen door haar strijd tussen haar zelf en haar lichaam. McLeod acht deze scheuring tussen lichaam en zelf een fundamenteel gegeven in het denken van iemand met anorexia nervosa, een denkwijze die ze als volgt beschrijft: 'Als ze haar lichaam voedt, voedt ze het verkeerde deel van zichzelf. Haar wezenlijke verborgen "zelf" moet worden gevoed en hoe meer voedsel het verkeerde deel (het duidelijk zichtbare lichaam) krijgt, des te groter is het gevaar dat het goede deel verborgen blijft en van honger omkomt. Haar lichaam voeden gaat ten koste van het "zelf"' (McLeod, 1982, 106). Voor herstel van anorexia nervosa vindt zij het erg belangrijk dat de kloof tussen 'lichaam' en 'zelf' wordt overbrugd en de scheiding zo goed mogelijk wordt opgeheven.

Ook Bruch wijst meerdere malen op de beleefde dualiteit tussen geest en lichaam bij mensen met anorexia nervosa. Ondanks hun zwakte tengevolge van sterk gewichtsverlies, dwingen sommigen zich volgens Bruch (1980) tot ongelooflijke prestaties om te tonen dat ze leven bij het ideaal 'geest boven lichaam'. Velen ervaren zichzelf en hun lichaam als gescheiden eenheden en vinden het de taak van de geest het onhandelbare en verachte lichaam te beheersen. Het lichaam en de eisen die het stelt moeten iedere dag, ieder uur en iedere minuut aan de wil worden onderworpen.

Ze ontwikkelen gevoelens van trots en superioriteit wanneer ze erin slagen hun lichaam onder uiterste controle van hun wil te hebben, maar ontwikkelen daarentegen schuldgevoelens en gevoelens van neerslachtigheid wanneer ze volgens henzelf aan de grove en vulgare eisen van het lichaam hebben toegegeven, waarna ze zichzelf veroordelen tot nog strenger hongerijsden. Iemand met anorexia nervosa die bij Bruch in therapie kwam, drukte dit proces als volgt uit: 'Als je je zo ongelukkig voelt en je wilt iets bereiken, wordt de beheersing van je lichaam een opperste prestatie. Je maakt van je lichaam een koninkrijk, waar jij de tiran van bent, de absolute heerser' (Bruch, 1980, 70). Elk langer uitstellen van zelfs maar het kleinste hapje, wordt zo een bewijs van overwinning van de geest over het lichaam. Vanuit dit perspectief gezien is het ook begrijpelijk dat mensen met anorexia nervosa positieve gevoelens niet ontleen aan lichamelijke genoegens, maar juist aan hun geslaagde pogingen het lichaam te beheersen en het allerlei genoegens te ontzeggen. Feighner e.a. (1972) beschouwen het zichtbaar beleven van genoegens aan gewichtsverlies zelfs als belangrijk diagnostisch criterium voor anorexia nervosa. Mensen met anorexia nervosa geven

volgens hen duidelijk te kennen dat ze er plezier in hebben om mager te worden en te blijven.

Lafeber (1971) ziet ook de vaak voorkomende hyperactiviteit als een uiting van vijandigheid tegenover het eigen lichaam. Hyperactiviteit kan zelfs de vorm aannemen van een bestraffingsmiddel, waarbij men zichzelf allerlei geboden of verboden oplegt, zoals bijvoorbeeld niet mogen zitten, slapen of liggen. De huidige nadruk op lichamelijke activiteiten als sport, trimmen, joggen, fietsen, fitness-training e.d. moedigen de hyperactiviteit van mensen met anorexia nervosa aan, met dit verschil dat zij geen lichame-lijk welbevinden nastreven, maar een geestelijk welbevinden, waarbij het lichaam het juist moet ontgelden.

De wijze waarop mensen met anorexia nervosa seksualiteit ervaren, kan niet los gezien worden van de wijze waarop ze denken over hun eigen lichaam. Juist door hun lichaam voelen mensen met anorexia nervosa zich object voor de ander, waarbij ze als subject genegeerd kunnen worden. Alle aandacht die ze van jongens krijgen, wordt geïnterpreteerd als pure interesse in hun lichaam. Ze voelen zich hierdoor sexuele objecten, die als persoon genegeerd worden (Begheyn, Angement-Vogt, 1979). De huidige nadruk op sexuele vrijheid maakt het er niet gemakkelijker op. Vanuit een negatieve houding tot alles wat lichame-lijk is geeft iemand met anorexia nervosa er veelal de voorkeur aan haar lichaam zo veel mogelijk weg te werken en het gebied van de seksualiteit zoveel mogelijk te ontlopen.

Volgens Begheyn en Angement-Vogt (1979) ligt het probleem bij anorexia nervosa niet alleen in het vrouw-zijn, maar het geslachtelijk zijn überhaupt en zelfs het hebben van een lichaam dat eisen stelt en beperkingen oplegt, is volgens hen op een dieper niveau een probleem. Mensen met anorexia nervosa hebben moeite met het integreren van hun eigen geslachtelijke identiteit, maar het is niet zo dat ze liever een jongen zouden willen zijn. Het liefst zouden ze helemaal geen lichaam willen hebben, 'no-body' willen zijn (Brinks, 1977). Het 'ik' kan hierbij tegelijkertijd wensen te leven als 'zelf' en te sterven als 'lichaam' (McLeod, 1982).

Nu zit er in deze hele verhouding tot het lichaam iets paradoxaals. Ondanks de wens om de geest boven het lichaam te verheffen, zijn mensen met anorexia nervosa vrijwel voortdurend in hun geest met lichamelijke zaken bezig en wordt hun hele denken gevuld met gedachten over eten en niet-eten. De wens om volledig geestelijk of intellectueel in het leven te staan, kan niet verhinderen dat ze voortdurend vervuld zijn met gevoelens van walging ten aanzien van hun lichaam en het functioneren ervan. Iemand met anorexia nervosa wil geen slaaf zijn van haar lichaam, maar desondanks heeft het denken aan haar lichaam haar volledig in de macht.

3.18 Veronderstellingen over de lichaamsbeleving en seksualiteit bij anorexia nervosa

1. In het opvoedingsmilieu van degene die anorexia nervosa ontwikkelt, wordt over het algemeen terughoudend of negatief gesproken over lichamelijke zaken en seksualiteit.
2. Vóór de ontwikkeling van anorexia nervosa is er sprake van een negatieve waardering van het lichaam en met name van de vrouwelijke aspecten hiervan.
3. Gedurende de anorexia nervosa is er sprake van een sterke scheiding tussen lichaam en geest, waarbij het geestelijke als superieur wordt gewaardeerd en het lichamelijke als inferieur.
4. Mensen die anorexia nervosa ontwikkelen hebben negatieve gevoelens ten opzichte van seksualiteit. Naast opvoedingsfactoren zijn ook vervelende ervaringen op het gebied van seksualiteit hier debet aan.
5. Bij seksuele ervaringen vóór of tijdens de anorexia nervosa heeft de betrokkene er moeite mee om de eigen wensen duidelijk te maken en is ze bang zelf geen controle meer te hebben over haar eigen lichaam, maar bijna uitsluitend lichaam voor de ander te zijn en als persoon genegeerd te worden.

Suzan van Dijk
Traces de femmes

Présence féminine dans le journalisme français du
 XVIIIe siècle

Amsterdam/Maarssen (APA-Holland Universiteits Pers) 1988

Op 29 januari 1988 promoveerde Suzan van Dijk aan de Katholieke Universiteit Nijmegen tot doctor in de Letteren. Haar in het Frans gestelde proefschrift bestaat uit zeven studies die één gemeenschappelijk onderwerp hebben: de uitzonderlijke positie van de eerste vrouwelijke journalisten in het achttiende-eeuwse Frankrijk.

Het journalistieke werk van vier vrouwen wordt geanalyseerd: de *Quintessence des Nouvelles*, geredigeerd door Madame Dunoyer van 1711 tot 1719, en het *Journal des Dames* (1758-1778), waarvan gedurende verschillende periodes vrouwen de redactie voerden: de dames De Beaumer, De Maisonneuve en De Princen. Hun activiteiten worden beschreven, in het bijzonder de bedoeling die ze hadden, en de moeilijkheden die ze bij diverse gelegenheden ondervonden.

Het werk van deze journalistes wordt gezien in zijn historische context: die bestaat uit het alom – ook in de pers – aanwezige mannelijke discours. Nagegaan wordt welke houdingen zich daar manifesteerden ten aanzien van vrouwen in het algemeen en ten aanzien van schrijvende vrouwen in het bijzonder. Zo blijkt bijvoorbeeld dat men wel accepteerde dat vrouwen romans schreven, maar niet dat zij, zoals Madame Dacier in 1715 deed, zich bezighielden met geleerden-polemiek.

De opzet van het proefschrift is als volgt. De zeven onderzoeken zijn gegroepeerd in drie delen. Het eerste deel behandelt meningen over vrouwen zoals die in bepaalde tijdschriften naar voren kwamen, het tweede beschrijft het werk van vier journalistes, en in het derde komen reacties aan de orde van journalisten op geschriften van enkele vrouwelijke auteurs.

Hieronder volgen twee korte fragmenten: één uit de inleiding en één uit de slotopmerkingen, waarin op grond van de zeven onderzoeken enkele voorlopige conclusies worden getrokken.

Uit de inleiding

Toegegeven moet worden dat in Frankrijk de vrouwenpers – zowel die geschreven door, als die bestemd voor vrouwen – slechts langzaam op gang kwam, langzamer dan met name in Engeland en in de Duitse landen.¹ Het

1. Maar sneller, kennelijk, dan in de Nederlanden. De beginperiode van de Nederlandse vrouwenpers is tot nog toe nauwelijks bestudeerd. De inventaris van tijdschriften verschenen vóór

aantal Duitstalige tijdschriften dat zich tot vrouwen richtte, was groot: 85 tussen 1700 en 1800;² en vrouwen die zich met journalistiek bezighielden, waren daar talrijker dan in Frankrijk. Dat heeft zeker te maken met het belang in die streken van het 'spectatoriale' tijdschrift.³ De situatie in Engeland, vanwaar dit genre afkomstig was, was eveneens gunstiger dan die in Frankrijk. Het eerste tot een vrouwenpubliek gerichte tijdschrift was daar al in 1690 verschenen: de *Athenian Mercury*, gepubliceerd door John Dunton, met enkele vrouwelijke medewerksters; tussen 1690 en 1760 werden er in Engeland 18 tijdschriften uitgegeven die bestemd waren voor vrouwen.⁴

De verschillen tussen de situaties wat betreft de vrouwenpers in Frankrijk en in Engeland zijn ongetwijfeld terug te voeren tot omstandigheden die niet alleen te maken hebben met de positie van vrouwen in die landen. Kort geleden is geconstateerd⁵ dat er in Engeland twee maal zoveel tijdschriften verschenen als in Frankrijk;⁶ vanzelfsprekend was het aantal vrouwentijdschriften dus ook groter. Wat betreft de onderwerpen die in de pers werden behandeld: in het algemeen hielden de in Engeland verschijnende tijdschriften zich minder bezig met literatuur en interesseerden ze zich minder voor militaire en diplomatieke handelingen dan die in Frankrijk, en wijdden ze zich meer aan wat men 'human interest' zou kunnen noemen, en wat vrouwen dus makkelijker kon interesseren. Dit werd gepresenteerd in de vorm van 'essays'.⁷ Wat betreft de auteurs en het publiek kan gezegd worden dat de Engelstalige tijdschriften het produkt waren van een

1800 en aanwezig in de UB te Amsterdam (opgesteld door A.J. Hanou in 1972), noemt slechts enkele vertalingen van Engelse 'spectatrices', almanakken en, tegen het eind van de eeuw, bladen met politieke discussies tussen twee vrouwen (zoals er ook waren die twee mannen tegenover elkaar stelden (zie: *Lees je ze wel of lees je ze niet? Tentoonstelling over damesbladen van 1760 tot 1970*. UB Amsterdam, 29-6/13-8-1976, p. 1. Deze tentoonstelling was gebaseerd op een scriptie van Selma Leydesdorff).

2. Volgens S. Schumann, 'Das "lesende Frauenzimmer": Frauenzeitschriften im 18. Jahrhundert', in: B. Becker-Cantarino, (red.), *Die Frau von der Reformation zur Romantik*. Bonn 1980, p. 142.

3. R.P. Dawson, 'Women communicating: eighteenth-century german journals edited by women', in: *Archives et Bibliothèques de Belgique*, 54 (1983), p. 99.

4. A. Adburgham, *Women in print; writing women and women's magazines from the Restoration to the Accession of Victoria*. Londen 1972, pp. 26-27 en 273 e.v.

5. Zie S. Botein, J.R. Censer, H. Ritvo, 'La presse périodique et la société anglaise et française au XVIIIe siècle: une approche comparative', in: *Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine*, 32 (1985), pp. 209-236.

6. Idem, pp. 215-216. Weliswaar baseren de drie auteurs zich niet op de meest recente telling; zie J. Sgard, *Bibliographie de la presse classique (1600-1789)*. Genève 1984, p. 2, die 1138 titels vermeldt.

7. Idem, pp. 217-218; hier blijkt de invloed van de spectatoriale geschriften.

uitgeverij-systeem dat minder door de culturele elite gedomineerd werd dan in Frankrijk het geval was.⁸ Het Engelse publiek was bovendien minder beperkt dan het Franse, en vrouwen waren er zodoende gemakkelijker bij inbegrepen; dat heeft vrouwen kunnen aansporen om ook zelf de journalistiek in te gaan.

In Frankrijk waren vrouwelijke journalisten minder talrijk, en de tijdschriften voor vrouwen waren in feite nauwelijks meer dan pogingen.⁹ Het is in dit verband opmerkelijk dat het in het Frans geschreven *Nouveau Magasin Français*, van Madame Leprince de Beaumont, werd gepubliceerd (van 1750 tot 1752) in Londen.

(...)

Uit de slotopmerkingen

We constateren dat in de achttiende eeuw uitspraken betreffende werk van vrouwen veelal werden gedaan onder verwijzing naar het feit dat er sprake was van een vrouw. Dat is vooral duidelijk in het geval van de romanschrijfters: de meningen over hun werk zijn geformuleerd met een welwillendheid die alleen vrouwen te beurt viel. Deze welwillendheid had te maken met de houding die de vrouwen zelf ook innamen, zoals blijkt uit het voorbeeld van de romanschrijfster Madame Robert, en, in negatieve zin, uit het geval van Madame Dacier. De journalisten stelden zich zo welwillend op, omdat er een consensus leek te bestaan over het feit dat men vrouwen – en ook hun geschriften – op een persoonlijke, galante wijze diende te benaderen; dit blijkt uit commentaren die in tijdschriften verschenen naar aanleiding van verhandelingen over ‘de’ vrouw en haar rol in de maatschappij.¹⁰

Dat gold kennelijk alleen ten aanzien van de contemporaine kritiek, die zich richtte op werk van dan levende schrijfsters. Een recensie schrijven van een werk was net zoiets als het ontmoeten van de auteur ervan, en deze recensies vertegenwoordigen dus evenzovele ontmoetingen tussen een man en een vrouw. Evenals de ‘noodzaak om te behagen’ alleen ervaren werd in tegenwoordigheid van vrouwen, en overbodig was bij hun afwezigheid,¹¹ lijkt na de dood van deze schrijfsters een welwillende houding niet meer vereist te zijn. De eerste geschiedschrijvers van de literatuur ontleenden weliswaar details aan de tijdschriftartikelen, maar ze drukten zich minder

8. Idem, p. 221.

9. Zie de Appendices I en II.

10. Zie hoofdstuk VII.

11. Zie hoofdstuk VI.

omzichtig uit. In de negentiende eeuw werd bovendien nauwelijks meer geaccepteerd dat een vrouw schreef.

Voor de vier vrouwelijke journalisten die wij hebben bestudeerd, speelden de door mannen uitgesproken oordelen een belangrijke rol in het verloop van hun carrière en in de ontwikkeling van hun reputatie. De invloed van die oordelen heeft op twee manieren gewerkt. Voor de vrouwen van het *Journal des Dames* gebeurde dat tijdens de periode van hun werkzaamheden; voor Madame Dunoyer heeft die invloed vooral effect gehad ná haar dood.

Wat betreft de drie journalisten van het *Journal des Dames* bleek dat de kritiek niet al te streng was ten opzichte van hun journalistieke werk. Ze hielden dan ook, al vóór de publikatie, rekening met de te verwachten oordelen. Ze hadden daar belang bij, want de rol van de officiële ‘censeurs’ was groot in het achttiende-eeuwse Frankrijk (voor Madame Dunoyer speelde de censuur geen rol, want zij publiceerde haar *Quintessence des Nouvelles* in Den Haag). Een voorzichtigheid en een zeker respect is merkbaar in de voorwoorden waarin de drie vrouwelijke auteurs zichzelf voorstelden aan hun lezeressen en aan de mannelijke critici: ze verwachtten bepaalde reacties van deze mannen en liepen daar zelf alvast op vooruit. Bij één van de drie, Madame de Beaumer, werd dit ‘vooruitlopen op’ geleidelijk tot een uitdagende houding.¹² Dáárdoor kan misschien het negatieve oordeel worden verklaard dat Marin, één van de ‘censeurs’, uitsprak: niet in een tijdschriftartikel, maar in privé-correspondentie liet hij zich nogal laatdunkend uit over Madame de Beaumer en over haar gebrek aan vrouwelijke charmes. Door haar uitdagende houding kunnen misschien ook de talrijke andere moeilijkheden die zij als journaliste had, worden verklaard.

Voor de reputatie van Madame Dunoyer was de negatieve invloed, die vooral na haar dood gewerkt heeft, zeer sterk. De commentaren die tijdens haar leven over haar werk werden gepubliceerd, waren niet erg talrijk, maar ook niet zeer negatief van strekking. Ondertussen werd er echter een kritiek op gang gebracht die zich niet zozeer op haar werk richtte, maar op haar persoon en op haar leven. Gangmakers waren haar man, van wie ze gescheiden leefde, en Voltaire, die eveneens persoonlijke redenen had voor zijn rancune jegens Madame Dunoyer. Hun beider opmerkingen, hoe rancuneus ook ten opzichte van haar persoon, zijn later van toepassing geacht op haar werk en hebben een zeer lang leven gehad: ze worden nog steeds geciteerd.¹³ De *Quintessence des Nouvelles* zelf, in feite een soort nieuws-

12. Zie hoofdstuk IV.

13. Zie hoofdstuk III.

blad, werd vanwege zijn tijdsgebonden karakter niet meer gelezen, en het beeld dat van de auteur ervan in omloop kwam, mede door toedoen van de heren Dunoyer en Voltaire, was dat van een soort heks, die er bovendien weezinwekkend uitzag. Gegevens die het mogelijk zouden maken om een tegenovergesteld beeld van haar op te stellen, ontbreken en hebben misschien nooit bestaan; maar het beeld dat van haar is nagelaten is te zeer bepaald door de subjectieve mening van individuen om zonder problemen te kunnen worden overgenomen. Het is zeker overdreven, en berust gedeeltelijk op fantasie.

(...)

Verlagen van bijeenkomsten

Denise de Costa
Zomeruniversiteit Vrouwenstudies
 Impressie van een week in Groningen,
 26 juni tot 2 juli 1987

Op vrijdag 26 juni 1987 reisden tien vrouwen van de vrouwensociologiegroep uit Tilburg (waaronder ikzelf) en mijn tweejarig zontje naar Groningen, waar dit jaar de Zomeruniversiteit Vrouwenstudies plaats zou vinden.

Het organisatorische centrum van de Zomeruniversiteit was gevestigd in de Martinihal, waar wij ons inschreven en allerlei papieren met plattegronden en de eerste wijzigingen verzamelden. Ik ging op zoek naar het kinderdagverblijf en kwam terecht in een kille, raamloze kelderruimte zonder voorzieningen. Ik stond versteld: ik had absoluut niet verwacht dat de kinderopvang tijdens een vrouwenstudies-universiteit zo abominabel slecht geregeld zou zijn. De vrijwilligsters die de kinderopvang op zich hadden genomen, probeerden in een ijltempo van alles te reorganiseren en gelukkig waren er vanaf zaterdagmiddag voor de kinderen een mooie, lichte speelruimte en een aparte slaapzaal in het Academiegebouw beschikbaar.

Eén van de vrouwen van het Groningse vrouwencentrum had ons haar huisje als logeeradres aangeboden. Overdag volgden we meestal ons eigen programma en voor het avondeten kwamen we weer 'thuis'. Uit de gesprekken die we tijdens en na de maaltijd hadden, kwamen gemengde gevoelens ten aanzien van onze dagelijkse ervaringen met de Zomeruniversiteit boven tafel. Zo werd het lichame-

lijk bewegen op Afrikaanse ritmes ervaren als een opwindende, aardse activiteit naast alle geestelijke inspanningen, die de lezingen en workshops vergden. Ook de forumdiscussie over promoveren en vrouwenstudies werd positief beoordeeld; vooral de discussie tussen zaal en forum was boeiend en veelzijdig. Daarin kwam onder meer het verschil tussen diegenen die al gepromoveerd zijn, en diegenen die aan het begin van deze weg staan, scherp naar voren: 'Het gaat er tegenwoordig niet meer om wat ik denk, maar hoe snel ik denk', verzuchtte iemand.

Het niveau van de lezingen was voor ons niet te hoog gegrepen, maar wij volgen dan ook allemaal een universitaire opleiding. We hoorden wel geluiden van mensen die protesteerden tegen het hoge wetenschappelijke gehalte, wat ze als een drempel ervoeren voor al diegenen die op een andere manier geïnteresseerd zijn in vrouwenstudies.

Wat ons teleurstelde was het fragmentarische en versnipperde karakter van de Zomeruniversiteit. Naar aanleiding daarvan vroegen wij een gesprek aan met iemand van de organisatie, die ons vertelde dat aanvankelijk gekozen was voor één hoofdthema, namelijk 'deconstructie en constructie', maar dat had landelijk zoveel protest uitgelokt dat uiteindelijk gekozen was voor een zeer gevarieerd aanbod, onderverdeeld in veertien thema's. Daarbij was het de bedoeling dat belangrijke problematieken, zoals de positie van zwarte vrouwen, bij alle thema's aan de orde gesteld zouden worden. Volgens mij is dat echter bij goede bedoelingen gebleven; slechts bij één door mij gevolgde discussie werd vooraf opgemerkt, dat moeilijkheden waar witte vrouwen mee te kampen hebben, voor zwarte vrouwen nog veel zwaarder wegen.

Bij mij wekte de Zomeruniversiteit de indruk van een markt, waar de marktvrouwen, vaak vurig en enthousiast, hun koopwaar in de vorm van onderzoeken en ontdekkingen toon-

den en aanboden, maar onderling niet tot een vergelijkend warenonderzoek kwamen. Misschien moet de oorzaak daarin gezocht worden, dat vrouwenstudies zich de laatste jaren kenmerken door een voortgaande specialisatie op uiteenlopende gebieden, waardoor de onderlinge communicatie moeizaam verloopt. Daar kan echter tegenin gebracht worden, dat vrouwenstudies de laatste tijd ook worstelen met een aantal belangrijke dilemma's (zoals de verhouding tussen vrouwenbeweging en vrouwenstudies of de verschil-gelijkheiddiscussie) die deze week in centrale lezingen ruimschoots aan bod hadden kunnen komen. Volgens mij biedt een Zomeruniversiteit een unieke mogelijkheid om controversen, verschillen van meningen en zienswijzen, aan het daglicht te laten treden en eventueel tot nieuwe, verhelderende en opzienbarende toekomstvisies en perspectieven te komen. Ik heb de indruk dat van deze mogelijkheid slechts een summier gebruik is gemaakt.

Dat er zo weinig sprake was van samenhang, werd extra in de hand gewerkt door een aantal elementen van praktische aard, die mede bepalend waren voor de sfeer tijdens de Zomeruniversiteit. Hierbij denk ik onder andere aan het feit dat de lezingen, workshops en culturele activiteiten voornamelijk in drie ver van elkaar vandaan liggende gebouwen plaatsvonden, waarbij bovendien het organisatorische centrum in de afgelegen, onaantrekkelijke Martinihal was gesitueerd.

Wat ook een rol speelde, was dat de praktische organisatie in handen was van het Martinihal-personeel en het universitaire Congresbureau. Het werkte bijvoorbeeld wel eens vreemdend, wanneer mannen in nette pakken begonnen te zeuren over het dragen van badges en zo een soort patriarchaal gezag over ons probeerden uit te oefenen. Daarbij kwam dat de inhoudelijke organisatie grotendeels onzichtbaar of onvindbaar was; zo was bij een aantal lezingen en workshops niemand van de

organisatie aanwezig. Opvallend en zeer storend was ook het grote aantal wijzigingen en afmeldingen. Waarschijnlijk is mede op grond van al deze overwegingen op donderdagmiddag nog een evaluatiebijeenkomst ingelast, maar dat was waarschijnlijk mosterd na de maaltijd: Sara stond al weer op het station.

Het culturele programma was zeer gevarieerd: elke dag was er een groot aanbod van film, cabaret, muziek, theater en dans. Het was jammer dat de band 'Reichlich Weiblich' voor woensdagavond was uitgenodigd. Niet dat de veelzijdige muziek van slechte kwaliteit was, integendeel; deze was wél veel minder geschikt voor een slotfeest dan die van de band 'Special Occasion'. De zaterdagavond daarvoor zette deze band binnen enkele minuten de mensen aan tot dansen door de meeslepende wijze waarop bestaande nummers werden vertolkt.

Wanneer ik, nu de Zomeruniversiteit al weer enige tijd achter de rug is, terugblik, staat mij steeds de muurschildering in de Aula van het Academiegebouw voor ogen. Het leek mij dat daar de boom der kennis afgebeeld stond. Rondom de boom bewogen zich allerlei mannen van verschillende afkomst en stand. In het midden van de boom poseerde een mooie, naakte vrouw. Zij zou kunnen fungeren als symbool voor vrouwenstudies: het lang omstreden wetenschapsgebied dat zich langzamerhand een positie heeft verworven midden in de wetenschappelijke wereld en zich tijdens de Zomeruniversiteit in al zijn facetten toonde.

Ik hoop dat bij een volgende Zomeruniversiteit Vrouwenstudies meerdere vrouwen zich in de boom der kennis zullen bevinden, die elkaar aanraken en met elkaar van gedachten wisselen, die zoeken naar die elementen waar de uiteenlopende visies elkaar in- of uitsluiten. Vrouwen die op grond van alle verschillen de complexiteit niet negeren maar uitbuiten, zo-

dat een Zomeruniversiteit de voortgang van vrouwenstudies kan stimuleren en inspireren.

* De gesprekken met de vrouwen van de Tilburgse vrouwensociologiegroep zijn bij het schrijven van deze impressie van veel waarde geweest; hiervoor wil ik hen graag bedanken.

Roelien den Ouden

*Third International Interdisciplinary
Congress on Women.*

Dublin, 6-10 juli 1987

Trinity College in Dublin is de stijlvolle achtergrond waartegen het Third International Interdisciplinary Congress on Women zich afspeelde. Dit driejaarlijkse congres, dat eerder in Haïfa (1981) en in Groningen (1984) werd gehouden, heeft als doel om wetenschappers en anderen uit een groot aantal disciplines met elkaar kwesties te laten bestuderen die belangrijk zijn voor de positie van vrouwen. Een tweede doelstelling is – door het uitwisselen van onderzoeksresultaten, ervaringen en inzichten – de internationale netwerken van onderzoekers en beleidsmakers te versterken. Kortom, een soort internationale Zomeruniversiteit Vrouwenstudies.

Deze zomer trok het 'Women's Congress', zoals het vaak werd genoemd, zo'n 1500 belangstellenden, en dat is meer dan twee keer zoveel als drie jaar geleden in Groningen. Een derde van hen was afkomstig uit de Verenigde Staten, de overige vrouwen – en een klein aantal mannen – kwamen uit vijftig verschillende landen.

Voor het eerst in de geschiedenis van het congres werd aan vrouwengroepen uit het organiserende land, die geen banden hebben met de universitaire wereld, de gelegenheid gebo-

den om workshops en lezingen te organiseren. Dit was een gevolg van de protesten over de ontoegankelijkheid van het congres voor niet-academici.

Speciale sprekers

Het organiserend comité had een aantal bekende vrouwen uitgenodigd om het congres toe te spreken. Melina Mercouri liet het afweten, maar ander kopstukken kwamen wel naar het congres. Alle 'key-note speakers' trokken volle zalen, maar van hen trok Helen Caldicott de meeste aandacht. Caldicott, vredesactiviste en kinderarts, sprak over de verschillende manieren waarop mannen en vrouwen met macht omgaan. Ze vertelde daarbij over haar ontmoeting met Reagan en hun gesprek over wapens en ontwapening. De president citeerde bij die gelegenheid uit *Readers Digest*. Caldicott schilderde het beeld van een oude man, die de hele dag oorlogspelletjes speelt met zijn staf: 'Hij was erg gepreoccupeerd met cijfers, maar bijzonder onwetend over de hele situatie.'

Uit de keuze van de 'key-note speakers' en hun thema's (armoede, oorlog en oorlogsdreiging) blijkt, dat het congres zich niet alleen richt op het verzamelen van wetenschappelijke kennis, maar ook aandacht wil besteden aan de positieverbetering van vrouwen. Reacties uit het publiek maakten duidelijk dat met name het tweede punt aansloeg. Vooral Ierse vrouwen, die uit eigen ervaring veel weten over armoede, oorlog en oorlogsdreiging, waren van deze lezingen zeer onder de indruk.

Lezingen en workshops

Naast deze sprekers was er een gigantische hoeveelheid lezingen en workshops: het 'book of abstracts', dat een korte samenvatting van de lezingen bevatte, telde al 948 bijdragen. Ondanks de professioneel uitgevoerde documentatie was het moeilijk om een keuze te maken uit dit grote aanbod. Elke spreker had

maar twaalf minuten om haar onderzoek te presenteren, zodat koffiepauzes en borrels benut werden om het fijne te horen van dit boeiende onderzoek of dat interessante project. Hoewel er wel wat kaf tussen het koren zat, waren er met wat studie vooraf en een dosis geluk toch leuke en nieuwe dingen te horen.

Het onderzoek dat gedaan wordt naar de gevolgen voor vrouwen van de invoering van nieuwe reproductieve technieken is bijvoorbeeld heel boeiend. Vaak worden deze technieken door medici en anderen aangeprezen omdat ze de keuzevrijheid van mensen zouden vergroten, zoals in het geval van reageerbuisbabies en van het vroegtijdig onderkennen van erfelijke afwijkingen. Op dit congres werd een ander verhaal verteld: de technologieën dragen bij aan een positieverslechtering van vrouwen. In India bijvoorbeeld zijn er al klinieken waar, na het bepalen van de sekse van de foetus, in een vroeg stadium van de zwangerschap tot abortus wordt overgegaan als blijkt dat de sekse niet overeenkomt met de wens van de ouders. In het overgrote deel van de gevallen gaat het om vrouwelijke foetussen. De klinieken adverteren zelfs met de slagzin 'kom voor deze test, zodat je geen ongewenste dochter krijgt'.

Opvallend was, dat de thema's die door de 'key-note speakers' werden aangesneden, zoals 'vrouwen en ontwikkeling' en 'vrouwen, oorlog en vrede', in het programma verder weinig aandacht kregen. 'Socialisatie', 'relaties' en 'het veranderen van sekserollen' waren, samen met 'vrouwen en werk', onderwerpen die een grote plaats op het congres innamen.

Conclusie

In feite bestaat een dergelijk congres uit een groot aantal kleinere congressen die georganiseerd zijn rond een aantal thema's. Zo'n aanpak heeft een aantal voordelen. Het bevordert interdisciplinair werken (nog altijd een belang-

rijk punt binnen vrouwenstudies). Alle congresgangers hebben een overzicht van alle thema's en kunnen op grond daarvan het besluit nemen om deel te nemen aan de sessies. Bovendien biedt zo'n congres de mogelijkheid wat verder te kijken dan je eigen vakgebied, en heel andere contacten te leggen.

Er zijn echter ook nadelen aan verbonden. Interdisciplinair werken, maar waaraan? Door de wisselende deelnemers aan elk van de kleinere congressen en door het ontbreken van duidelijke einddoelen is er weinig lijn in het geheel te bespeuren. De hierboven genoemde doelstellingen zijn niet erg concreet. Ze geven de deelnemers niet het gevoel dat er meer bereikt kan worden dan het uitwisselen van kennis.

Helaas heeft het aanhoren van telkens weer nieuwe feiten en theorieën niet noodzakelijkerwijze een meerwaarde. Want, als al deze kennis is uitgewisseld, wat is er dan bereikt? Welke kant willen we op met onderzoek naar de positie van vrouwen, bijvoorbeeld tijdens het vierde congres, over drie jaar? Op deze vragen kwamen geen antwoorden. Het leek erop, dat de leden van het organiserend comité en veel congresgangers zich die vragen niet stelden. Daarmee begint het International Interdisciplinary Congress steeds meer te lijken op de meer gevestigde instituties. Er waren wel uitzonderingen, zoals de vrouwen die doelgericht en vol strijd lust de nieuwe reproductieve technologieën bestuderen. De bijeenkomsten van deze vrouwen, die zich georganiseerd hebben onder de naam FINRRAGE (Feminist International Network of Resistance to Reproductive and Genetic Engineering), waren dan ook een verademing.

De internationale netwerken van onderzoekers en beleidsmakers zijn vast wel versterkt tijdens het congres zoals ook de bedoeling was. Maar het voorbeeld van FINRRAGE vond weinig navolging: er hebben zich niet méér internationale netwerken gevormd om

voor vrouwen belangrijke kwesties samen te onderzoeken. En wat de relatie met de maatschappelijke problemen betreft heb ik ook mijn vraagtekens: de demonstratie tegen seksueel geweld die al de hele week was aangekondigd en die gepland was na de laatste officiële programmaonderdelen, trok slechts honderd vrouwen van het congres. Een niet zo elegant gebaar van de buitenlandse congresgangers tegenover de Ierse vrouwen. Betekent dit dat vrouwenstudies aan het vervreemden is van de vrouwenbeweging en te veel ingekaderd raakt binnen de universitaire wereld? Het lijkt er wel op! Blijkbaar getuigen de vele papers over seksueel geweld, vrouwenmishandeling en geweld in het gezin slechts van een theoretische interesse.

Mirjam Westen

'The art machine. Exposures on the art scene'

Internationaal symposium van de
Stichting Vrouwen in de Beeldende
Kunst. Leiden en Amsterdam,
10-16 september 1987

'Hef jezelf op SVBK. Your mission is completed. Cheers!!!' Zo luidde de ironische boodschap van de kunstenares Moniek Toebosch op het internationale symposium 'The Art Machine'. Ze was een van de tientallen gast-spreeksters en -sprekers op het symposium waarmee de Stichting Vrouwen in de Beeldende Kunst (SVBK) in september 1987 haar 10-jarig jubileum luisterrijk vierde.¹ De SVBK is een landelijke organisatie van kunstenaressen en kunsthistoricae, die zich enerzijds ten doel stelt de voorwaarden voor een professionele beroepsuitoefening van vrouwelijke beeldende kunstenaars te verbeteren, en er anderzijds naar streeft de bijdrage van vrouwen aan

de beeldende kunsten zichtbaar te maken. Om hieraan gestalte te geven ontplooidde de SVBK in de afgelopen tien jaar een breed scala aan activiteiten, waaronder het organiseren van tentoonstellingen, studiedagen, het opzetten van een bibliotheek en een (binnenkort geautomatiseerd) bestand van in Nederland werkzame kunstenaressen.²

Op het symposium stond de vraag centraal hoe kunstenaressen kunnen doordringen in de kunstmachinerie van galleries, musea en kunstcritieken. Hoewel kunstenaressen ruim een derde van het totaal aantal professionele kunstenaars (ca. 10.000) uitmaken, is hun werk (nog steeds) niet evenredig opgenomen in tentoonstellingen, kunstcollecties en in de kunstgeschiedschrijving. Door hiertegen te ageren, jaagt de Stichting menige instantie, beleidsmaker, museummedewerker, kunstcriticus of -historicus, die ze nu juist probeert te overtuigen van de onrechtvaardigheid van dit gegeven, tegen zich in het harnas. Als de lezingen en paneldiscussies op het symposium één ding duidelijk hebben gemaakt, dan is het wel deze nu al jarenlang durende patstelling.

Om een kritische dialoog over de centrale vraag tot stand te brengen, hadden de organisatrices niet uitsluitend (s)prekers voor eigen parochie uitgenodigd. Deze genodigden, die belangrijke posities innemen in de kunstwereld, beriepen zich op de zo langzamerhand bejaarde uitdrukkingen: 1. dat het niet van belang is of een kunstwerk door een man of een vrouw is gemaakt: het gaat om 'de' kwaliteit; 2. dat er te weinig werk van vrouwen met voldoende kwaliteit in omloop is.

Hiermee wordt ten onrechte geïmpliceerd dat kwaliteit voor vrouwenkunstorganisaties niet belangrijk zou zijn. Kwajikter edoch is, dat de kritiek op de seksespecifieke voorwaarden waarbinnen kwaliteitsoordelen tot stand komen, totaal wordt genegeerd. Zo vernam het publiek dan ook uit de mond van de directeur van het vermaarde Stedelijk Museum, Wim

Beeren, dat de SVBK nu niet moest verwachten, dat het Stedelijk opeens slechte kunst, kunst van minderheden of van vrouwen zou gaan aankopen, eenvoudigweg omdat het nu eenmaal kwaliteitscriteria hanteert. Kunsterica Anna Tilroe stelde, dat kunstenaressen maar eens op moesten houden met geklaag en navelstaanderij en zich moesten afvragen of vrouwen wel genoeg ambitie hadden. Ook galeriehoudster Helen van der Meij ging ervan uit, dat het niet uitmaakte of je man of vrouw was, je moest gewoon goed zijn. De anti-climax van deze kritische dialoog werd bewerkstelligd door de uitroepen van enkele sprekers als: 'Go back to your studio and work!' Hierop antwoordden sommige kunstenaressen, terecht verontwaardigd, dat ze niet van (het buitenlandse) heinde en ver waren gekomen om voorgeschoteld te krijgen dat ze snel weer terug moesten gaan naar hun atelier.

Uit de andere bijdragen bleek, dat de vrouwenkunstbewegingen in hun activiteiten niet worden gehinderd door mislukte 'kritische dialogen'. Op de eerste dag kwamen vertegenwoordigers van verschillende Europese vrouwenkunstorganisaties aan het woord, waaronder die van de in 1906 opgerichte Zwitserse Gesellschaft Schweizer Malerinnen, Bildhauerinnen & Kunstgewerberinnen en de sinds 1977 in Oostenrijk gevestigde Internationale Aktionsgemeinschaft Bildender Künstlerinnen.

De SVBK en acht vrouwenkunstorganisaties presenteerden de oprichting van de International Association of Women in the Arts (IAWA), die onder andere gericht is op het verstevigen van het internationale netwerk, de uitwisseling van tentoonstellingen en onderzoeksresultaten en het aanleggen van een documentatiesysteem.

Belangwekkend voor de toekomst is eveneens de discussienota *Mogelijkheden voor een gemeentelijk beleid voor vrouwen in de kunstsector*. Deze Leidse nota vloeit voort uit de lan-

delijke dag 'Vrouwen in de kunst' in 1986, waaraan de Kring van Vrouwelijke Burge-meesters en Wethouders deelnam. De nota gaat in op de praktische rol die gemeenten kunnen spelen om voorwaarden te scheppen voor vrouwen werkzaam op het gebied van beeldende kunst, muziek, literatuur, theater film en fotografie. Hoewel gemeenten weinig financiële speelruimte wordt gelaten inzake de beeldende kunsten (de door gemeenten uitgevoerde Beeldende Kunstenaars Regeling bijvoorbeeld is per 1 juli 1987 door de rijksoverheid afgeschaft) en het dus zeer de vraag is in hoeverre de 'mogelijkheden' ooit benut zullen kunnen worden, blijkt uit de nota hoezeer de beleidsaanbevelingen van de SVBK hun weerslag hebben gevonden in de gemeentepolitiek.

Bijval oogste het enthousiasmerende verhaal van de directrice van het in 1987 in Washington opgerichte National Museum of Women in the Arts, Anne-Imelda Radice. Ze verzetten zich tegen de beschuldiging dat dit museum, dat zich als eerste toelegt op een vaste collectie van werk van vrouwen en daarnaast tentoonstellingen van kunstenaressen en kunstenaars organiseert, gettovorming in de hand zou werken. Het museum vormt een waardevolle aanzet om het culturele erfgoed van vrouwen te behouden en toegankelijk te maken. Indirect heeft het museum nu al de prijzen van kunst van vrouwen, die gemiddeld onder de prijs van kunstenaars liggen, doen stijgen.

Meer invloed op en toegang tot gevestigde kunstcircuits en -instellingen wordt binnen de internationale vrouwenkunstbeweging nu al meer dan vijftien jaar opgeëist. Het symposium maakte duidelijk dat het aanleggen van een vaste collectie, naast het streven naar verbetering van de sociaal-economische positie van kunstenaressen, het organiseren van alternatieve tentoonstellingen, het documenteren van en publiceren over kunst van vrouwen in dit opzicht zinvolle en noodzakelijke strate-

gieën van de vrouwenkunstbeweging zijn. Zinvol omdat werk van kunstenaressen meer dan voorheen aan de vergetelheid wordt onttrokken, en noodzakelijk omdat de gevestigde kunstinstellingen weinig heil zien in haar standpunten.

Noten

1. De lezingen en het verslag van het symposium zijn gepubliceerd in *Ruimte*, nr. 4, 1987, het tijdschrift waarmee de SVBK naar buiten treedt.

2. Zie ook de SVBK-publicaties: Cora Hollema, *Een leuke hobby heb je. Een verslag naar aanleiding van een enquête gehouden onder ruim achthonderd vrouwelijke beeldende kunstenaars*. Den Haag 1978; Ineke van Hamersveld en Truus Gubbels, *Het 'kleine verschil' in het beeldende kunstbedrijf*. Amsterdam 1985.

Joan Wolffensperger

Over kennis, macht en geslacht

Verslag van het symposium

'The Gender of Power', Leiden,

24-25 september 1987

Ter gelegenheid van de benoeming van Els Postel-Coster en Joyce Outshoorn tot hoogleraren Vrouwenstudies werd op 24 en 25 september 1987 te Leiden het symposium 'The Gender of Power' georganiseerd. Dat de initiatiefneemsters (VENA en de vakgroep Vrouwenstudies) de tijdgeest goed hebben verstaan, blijkt uit de aantallen papers (40) en deelnemers (± 300), en uit de levendigheid waarmee gedurende het symposium werd gediscussieerd. Er verscheen een veelkleurig, wisselend beeld van mogelijke perspectieven op het verband tussen macht en geslacht.

Tijdens het symposium stonden twee vragen centraal: In hoeverre kunnen machtsver-

houdingen tussen de geslachten vergeleken worden met andere machtsverhoudingen? In hoeverre kunnen bestaande machtstheorieën gebruikt worden voor het analyseren van machtsverhoudingen tussen de geslachten? Deze vragen hebben een ordenende rol gespeeld. Ze brachten samenhang tussen verhalen en papers vanuit verschillende disciplines en aandachtsvelden en vanuit meer empirische of juist theoretische benaderingen.

Op de eerste dag werden de aanwezigen overspoeld door een ware stortvloed van lezingen; 's avonds werden een aantal parallel lopende workshops gehouden. De volgende dag waren er twee clusters van werkgroepen. Het symposium werd afgerond met een forum waarin de buitenlandse spreeksters en de eregasten zitting hadden. Helaas zijn er nauwelijks algemene conclusies getrokken. Toch heeft dit congres geleid tot een belangwekkende condensering van kennis op het gebied van macht en geslacht. Nadat ik kort iets over de algemene inleidingen heb gezegd, zal ik een poging doen tot een inhoudelijke samenvatting. Deze berust op hetgeen er tijdens de algemene inleidingen, in de door mij gevolgde workshops, en in de forumdiscussie naar voren is gebracht.

De algemene inleidingen¹

In de rij van zeven spreeksters was Kathy Davis de eerste. Zij hield een humoristisch en elegant opgebouwd verhaal, waarin de belangrijkste vragen en problemen rond de conceptualisering van macht en geslacht werden aangestipt. Na haar was het woord aan de eregasten, die ieder slechts een kwartier spreektijd hadden, en daardoor tot uiterste beknoptheid en/of een rap spreektempo waren veroordeeld.

Joyce Outshoorn schetste in een historisch overzicht de samenhang tussen de ontwikkelingen in de Nederlandse vrouwenbeweging en de zich wijzigende invullingen van het begrip

macht. 'De' achtergestelde vrouw is via het onderdrukt zijn als sekse geëvolueerd: van slachtoffer tot handelingsbekwaam.

Els Postel vertelde over de ontwikkeling in het denken bij VENA. Vanuit beleidsgericht onderzoek naar de omstandigheden van arme vrouwen in de derde wereld is men begonnen met begripsafbakening. Het begrip 'autonomie' staat hierin centraal.

Annette Weiner was de eerste buitenlandse spreker. Haar these was dat de machtsverhouding tussen de geslachten samenhangt met de betekenis die wordt toegekend aan biologische reproductie, althans in drie door haar onderzochte mela/polynesische culturen. Daar zijn vrouwen maaksters en hoedsters van sacrale gewaden (cloths) en matten met geboortetaferelen, die gebruikt worden bij rituelen. Deze voorwerpen symboliseren de band met de voorouders, het transcendente.

Na de lunch kwam Jean Elshstain aan het woord. Vanuit kritiek op in de politicologie gebruikte machtstheorieën benadrukte zij een aantal belangrijke aspecten van macht: de veelvormigheid, het relationele karakter en de noodzaak om (met betrekking tot macht) het denken in opposities te overstijgen. Alleen dan kunnen bestaande handelingsmogelijkheden herkend en benut worden voor het ondermijnen van dominantieverhoudingen.

Bij Nancy Hartsock stond de driehoeksverhouding tussen kennis, geslacht en macht centraal. Welke kennistheoretische uitgangspunten liggen aan theorie ten grondslag? Welke redenen en belangen liggen verscholen onder theoretische benaderingswijzen? Vrouwen, lange tijd als gedehumaniseerde objecten verschenen in vertogen, zullen zichzelf als subject en object moeten constitueren. Er moeten theorieën vóór en niet over vrouwen worden gecreëerd. Vanuit deze zienswijze kritiseerde zij Foucault.

Werden door voorgaande sprekers het machtsbegrip en het ontstaan van machtstheo-

rieën onder kritiek geplaatst, Devaki Jain stelde (feministische) definities van de werkelijkheid aan de orde. Zij benadrukte het belang van innerlijke kracht en 'control over self', als resultaat van een persoonlijke ethiek die geen controle over anderen beoogt. Zwijgen en het zich onthouden van handelen (veelal passiviteit genoemd) kunnen machtsbronnen zijn. Uiteindelijk gaat het niet om een andere machtstheorie, maar om een andere manier van leven.

Macht, kritiek en herdefiniëring

Tijdens het symposium kwamen drie centrale thema's naar voren, die overigens onderling samenhangen. Het eerste thema betrof het karakter van theorieën over macht. Er bestond duidelijk overeenstemming over de noodzaak van theorie, waarin zowel de mogelijkheid biedende als de beperkende kanten van macht tot hun recht kunnen komen. Veel kritiek werd geuit op gangbare omschrijvingen van macht. Macht wordt vaak gedefinieerd in termen van dominantie/overheersing. Binnen zo'n benadering is macht verbonden aan ongrijpbare structuren, beperkende systemen, of aan een al dan niet bewust onderdrukkend mannelijk geslacht. Macht heeft een institutioneel karakter. Vrouwen verschijnen hier als slachtoffer van hun bestaan: objecten, bepaald door omstandigheden waarop zij geen invloed hebben.

Aan de andere kant wordt macht gezien als onlosmakelijk verbonden met handelen, als mogelijkheid tot. In dergelijke benaderingen worden gewoonlijk de beperkingen waaraan menselijk handelen gebonden is, uit het oog verloren. Het risico bestaat dat vrouwen uitsluitend zelf verantwoordelijk worden gesteld voor de situaties waarin zij zich bevinden.

Deze benaderingen van macht weerspiegelen een algemene, fundamentele tweedeling in de sociale wetenschappen: determinisme versus voluntarisme, object/subject-dualisme. Hoewel gezocht moet worden naar een

machtsbegrip dat recht doet aan vrouwen als subject èn object, is het zoeken naar een algemene theorie vrij zinloos. Het enige positieve daaraan is het bundelen van creativiteit en denkkraft in een bepaalde richting. Maar het gevaar van dogmatisme en de illusie van beheersbaarheid van sociale processen liggen op de loer.

Hiermee doet een beperkt relativisme zijn intrede. Theorie zal haar wortels moeten hebben in de werkelijkheid, zoals (specifieke categorieën) vrouwen haar ervaren. Alleen in concrete situaties kan macht worden onderzocht, en kan bekeken worden welke bekwaamheden en machtsmiddelen vrouwen tot hun beschikking hebben. Machtsuitoefening en de betekenis daarvan hebben een tijd- en plaatsgebonden karakter, en bij het toekennen van betekenis speelt de onderzoekster een belangrijke rol.

Het tweede thema dat in discussies aan de orde kwam, was de relatie tussen kennis, macht en geslacht. Welke mechanismen liggen ten grondslag aan de uitsluiting van vrouwen buiten de produktie van dominante kennis? Er moeten niet alleen vraagtekens worden geplaatst bij machtsverhoudingen tussen de geslachten, maar ook bij het karakter van wetenschappelijke kennis.

Aangetoond is dat theorieën de ideeën en belangen van een 'ruling elite' of een 'ruling gender' weerspiegelen.² Aangezien deze belangen doorwerken in de inhoud van theorie, maar óók in het aan theorie ten grondslag liggend kennisbegrip, is het nodig beide kritisch te bekijken. Dit geldt niet alleen voor bestaande (machts)theorieën, maar ook voor vrouwenstudiesonderzoek en -theorieontwikkeling. Wanneer we niet stilstaan bij onze eigen feministische èn wetenschappelijke 'common sense', lopen we het risico, dominantieverhoudingen te reproduceren die samenhangen met geslachtsasymmetrie (bijvoorbeeld

verhoudingen eerste/derde wereld; wetenschappelijke/alledaagse kennis). Daarmee worden de politieke doelen van vrouwenstudies – transformatie van wetenschap en van bestaande geslachtsverhoudingen – ongelofwaardig.

Er moet gewerkt worden aan theorieontwikkeling vóór vrouwen. Dat betekent dat in theorieën ruimte moet zijn ingebouwd om na te denken over onszelf: als vrouw, als feministe en als wetenschapsbeoefenaar.

Het derde belangrijke thema heeft te maken met betekenisgeving, met benoemen/verwoorden en herdefiniëren van ervaringen van vrouwen. Omdat de betekenis van verschijnselen die te maken hebben met macht en geslacht, tijd- en plaatsgebonden is, zullen 'definities van de situatie' van de betrokken vrouwen zelf uiterst serieus moeten worden genomen. Deze definities geven hun leven betekenis. Bovendien geven ze vrouwen een identiteit en daarmee handlingsmogelijkheden, macht om dingen te veranderen of juist bij het oude te laten.

De normatieve taal van wetenschap en van (westers) feminisme doen geen recht aan de betekenissen en mogelijkheden van 'vrouwelijk gedrag' als strategisch middel. Door definities en ervaringen van vrouwen zelf als uitgangspunt van theorieën over macht te nemen, kunnen er wellicht facetten van macht naar voren komen die in bestaande machtstheorieën onder de tafel blijven.

Naar mijn idee zijn de vragen die voor dit congres een leidraad vormden tijdens het symposium achterhaald. Of liever, ze zijn oversteegen, getransformeerd tot de volgende conclusies:

- macht moet gedefinieerd worden in termen van mogelijkheden èn beperkingen;
- macht en betekenisgeving kunnen niet los van elkaar worden gezien.

Wanneer het mogelijk is op basis van ervaringen van vrouwen in concrete situaties theo-

rieën te ontwikkelen waarvan een dergelijk machtsbegrip onderdeel is, dan zullen deze theorieën tevens voor de betrokkenen een strategisch middel tot verandering kunnen zijn. Wellicht bieden de diverse malen genoemde theorieën van Hanna Arendt en Anthony Giddens vruchtbare aanknopingspunten.

Noten

1. Het ligt in de bedoeling de teksten van deze inleidingen eind 1987 in druk te doen verschijnen.
2. Zie voor een uitwerking van de relatie tussen kennis, macht en geslacht de theorie van Dorothy Smith, bijvoorbeeld haar artikel 'A sociology for women', in: J.A. Sherman en E. Torton Beck (red.), *The prism of sex*. Madison/Londen (Univ. of Wisconsin Press) 1979. Smith' ideeën zijn door mij besproken in 'Onderwijs als feministische wetenschapsbeoefening', in: de ZUV-bundel *Wetenschap beoefenen*. Groningen 1987.

Nelleke Vercouteren

Studiedag 'Vrouw en informatisering'

Universiteit Twente, 14 oktober 1987

Onder de noemer 'Vrouw en informatisering' organiseerde de werkgroep Vrouwenstudies van de faculteit Bestuurskunde van de Universiteit Twente in samenwerking met de docenten Vrouwenstudies een studiedag.

Het zal zo langzamerhand weinigen meer ontgaan dan ook in de wereld van computers en informatica de problematiek van 'het sekseverschil' aan de orde wordt gesteld. De mate waarin en het niveau waarop meisjes en vrouwen participeren in de snelle (informatie)technologische ontwikkelingen geeft daar ook alle reden toe. Gezien de ontwikkelingen op de arbeidsmarkt, waar kwalificaties met betrekking tot (informatie)technologie steeds belangrijker worden en gezien de zwakke ar-

beids(markt)positie van vrouwen, lijkt extra aandacht onvermijdelijk. Dat de vraag 'hoe' niet zo eenvoudig te beantwoorden valt, blijkt wel uit de heftige discussies die een overheids-campagne als 'Kies exact, kies een studie met perspectief!' oproept.

Door een 'baanvak-stremming' tussen Almelo en Hengelo, moest ik helaas de lezing missen van Ute Hoffmann, sociologe aan de Universiteit van München. Het volgende is dan ook ontleend aan haar schriftelijke samenvatting.

Hoffmann houdt zich onder meer bezig met de positie van vrouwen in de geschiedenis van de computer en hun attitude tegenover de informatietechniek. Zij stelt vast dat de onzichtbaarheid van vrouwen in de technologie-geschiedenis niet te wijten is aan hun 'onverdienlijkheid' op dat terrein. Het grote voorbeeld is natuurlijk Ada Lovelace. Vanaf 1883 werkte ze met Charles Babbage samen, en dank zij haar conceptuele bijdrage werd Babbage's Analytische Machine meer dan een rekenmachine. Lovelace ontwierp namelijk als eerste, belangrijke elementen van programmering zoals algoritmen en loops.

Hoewel een dergelijke 'opheldering' van 'vrouwelijke verdienste' belangrijk is, stelt Hoffmann mijns inziens terecht dat het bij feministische historische analyses om méér gaat. Namelijk om de systematiek waarmee 'gender' wordt verbonden met bepaalde vormen van arbeid: 'Thus women were/are excluded from "serious" computing in terms of stereotypes/rhetorical idealizations both of "computing" and "womenly activities".' Dan gaat het om vragen als: hoe is het programmeerwerk van vrouwenwerk tot mannenwerk geworden? Zo deed Hoffmann een case-study naar het ENIAC-project (de eerste elektronische computer), waarbij ze liet zien dat veel vrouwen in die eerste computerprojecten terecht kwamen omdat het uitvoeren van wiskundige berekeningen ook vrouwenwerk was. Na 1950 werd

het programmeerwerk in toenemende mate door mannen verricht.

Dat 'programmeren' zo langzamerhand weer 'vrouwenwerk' lijkt/dreigt te worden, daarop maakte Roos Leenen, de tweede spreker, haar gehoor opmerkzaam. Leenen, die Hoofd beheer en onderhoud van de technische infrastructuur bij de NMB is, belichtte de positie van vrouwen in informatiseringsberoepen vanuit de praktijk. Volgens haar bracht de explosie van informatica-functies, aan het eind van de jaren '70, een beroeps-segregatie teweeg die de scheiding in mannen- en vrouwenberoepen bevorderde. Het zijn de vrouwen die vooral in de verwerkende, uitvoerende en eindfuncties terechtkomen. Het vak van programmeur daalt in status, de functie zelf heeft geen doorstroom-mogelijkheden: een fuikfunctie.

Met andere woorden, voor zover vrouwen al toegang hebben tot respectievelijk invloed uitoefenen op informatica-ontwikkelingen, betreft dat in het algemeen een beperkt terrein van de informatica. Zo is data-entry voor 99% het werk van vrouwen. Het aantal vrouwen dat zich bezighoudt met systeembeheer neemt weliswaar toe, maar dan gaat het toch vooral om kleine systemen in kleine bedrijven. Uit onderzoek in de VS blijkt bovendien dat er 5% of meer groei zit in managers- en netwerkadviseursfuncties en dat – bij een stijgend aanbod – het aandeel van vrouwen daarin kleiner wordt.

In haar betoog over de invloed van vrouwen op nieuwe ontwikkelingen met betrekking tot informatica-technologie maakte Roos Leenen een zeer verhelderend onderscheid tussen wat ze 'kleine' en 'grote' automatisering noemt. Onder 'kleine' automatisering verstaat ze het toenemende (particuliere) gebruik van personal computers. Daardoor *lijkt* het of de kennis over informatica in het algemeen toeneemt. Daar is echter geen sprake van, als je kijkt naar waar het bij de 'grote' automatisering om gaat. Dan is er sprake van ingrijpende

ontwikkelingen zoals data-communicatie-technologie en nieuwe communicatievormen. Vrouwen, en niet alleen zij, hebben daar nauwelijks toegang toe en invloed op.

De derde en laatste spreker, Kea Tijdens, ging in op de effecten van administratieve informatisering op de arbeidspositie van vrouwen. Bij administratieve automatisering is er sprake van twee typen: automatisering van de administratieve ondersteuning (tekstverwerking, archivering, postverzending, enzovoort) en van administratie als hoofdproces (dataverwerking, informatie-verstrekking). Bijna een kwart van de vrouwelijke beroepsbevolking werkt in een administratief beroep; zij hebben vooral te maken met het eerste type, de kantoorautomatisering. De effecten daarvan voor de kwaliteit van vrouwenarbeid, zo werd uit het verhaal van Tijdens duidelijk, zijn niet zo overwegend negatief als veelal wordt aangenomen. Vrouwen verwachten wel vaker negatieve gevolgen dan mannen en *ondervinden* ook vaker negatieve gevolgen. De positie van vrouwen in de kantoorhiërarchie blijkt hier heel belangrijk. Afhankelijk van die positie kan de apparatuur meer of minder worden aangewend om de eigen werkzaamheden te ondersteunen. Zo bleek uit een Oostenrijkse enquête onder 1200 respondenten dat hoger gekwalificeerde vrouwen daardoor hun positie konden verbeteren, terwijl bij laaggeschoolde vrouwen vaker sprake is van uitholling van hun functie.

Belangrijk in het verhaal van Kea Tijdens lijkt me ook haar opmerking dat automatisering vaak een machtsstrijd impliceert tussen de mannelijke en vrouwelijke medewerkers om de posities na de invoering ervan. Zeker als dan nog uit veel onderzoeken blijkt dat vrouwen over automatiseringsprocessen te weinig informatie krijgen en niet of nauwelijks betrokken worden bij de aanschaf van apparatuur!

Wat te doen? Daarover discussieerden ten slotte spreeksters en deelne(e)m(st)ers onder leiding van Ellen van Oost, docente vrouwenstudies. Met name Roos Leenen bleek een groot voorstandster van separate beroepsopleidingen. Ze wees op het succes van de vrouwenvakbondsscholen: 50% van de daar opgeleide vrouwen blijkt na 3 jaar in betere functies terecht te zijn gekomen. Verder werd er gepleit voor meer streekgebonden onderzoek met als uitgangspunt de vraag hoe je automatisering kunt *gebruiken* om de positie van vrouwen te verbeteren. Men had behoefte aan landelijke cijfers: *welke vrouwen doen wat en waar?* En hoe zit het met de beroepsontwikkeling op informatica-terrein? Werk aan de winkel dus. Wat mij betreft, een stimulerende studiedag.

Karin IJssel

Racisme en vrouwengeschiedenis

Verslag van een themadag Katholieke Universiteit Nijmegen, 7 november 1987

De themadag 'Racisme en vrouwengeschiedenis' die op 7 november 1987 gehouden werd in Nijmegen, kwam tot stand door een samenwerkingsverband tussen zwarte en witte vrouwen uit het Landelijk Overleg Vrouwengeschiedenis, Witte Vrouwen tegen Racisme en de Zwarte Vrouwenbeweging. Aanleiding tot deze dag vormde de kritiek op het etnocentrische/racistische karakter van de International Conference on Women's History (Amsterdam, maart 1986). De themadag moest een aanzet geven tot verdere discussie en ontwikkeling van anti-racistische geschiedschrijving in de ruimste zin van het woord. Op de agenda stonden: het aantonen van racisme in de huidige beoefening van vrouwengeschiedenis en het aangeven van manieren waarop anti-racis-

tisch onderzoek naar zwarte en witte vrouwen gedaan kan worden; de invloed van racisme op levens van vrouwen; het zichtbaar maken van geschiedenissen van zwarte vrouwen; het beleid ten aanzien van zwarte vrouwen en racisme in opvoeding en vorming.

Ter voorbereiding van de bijeenkomsten op deze dag was een bundel uitgebracht met bijdragen van de verschillende spreeksters. In de 'Inleiding' op die bundel zet de organisatie van de themadag haar visie op anti-racisme uiteen. Zij hanteert de zwart-wit-analyse en voegt hieraan een nieuwe dimensie toe. In essentie gaat de zwart-wit-analyse ervan uit dat er met betrekking tot racisme twee groepen vrouwen zijn, namelijk zij die slachtoffer zijn van racisme en zij die ervan profiteren, bewust of onbewust, gewild of ongewild. Nu geeft de organisatie een betekenis aan de term 'zwart-wit' die verder gaat dan die binnen de huidige zwart-wit-discussie: 'Wij pleiten voor zwart-wit als politieke kleur (...) zoals 'rood' links is gaan betekenen en 'geel' nu staat voor 'het verzet van het Filippijnse volk', zo kan 'zwart-wit' anti-racisme gaan betekenen.' (p. 13) Hiermee wordt in feite de stelling geponeerd dat de zwart-wit-analyse dé Nederlandse anti-racistische theorie is of zou moeten zijn. Het bij voorbaat uitsluiten van andere theorieën is volgens mij nogal problematisch. Een groot deel van de anti-racisme discussie zou daarmee dan afgekapt worden, terwijl het juist zo belangrijk is de discussie zo breed en zo goed mogelijk te voeren. Op de dag zelf waren overigens ook vertegenwoordigsters met een andere achtergrond dan 'zwart-wit' uitgenodigd.

Tijdens de plenaire ochtendbijeenkomst was Troetje Loewenthal de eerste spreekster. Loewenthal hekelde de tendens binnen de 'witte' Nederlandse bevolking het bestaan van racisme te ontkennen of te bagatelliseren. Zij keek terug op de afgelopen jaren en constateerde dat ze zelf sinds de WUV in 1983, waar ze racisme binnen vrouwenstudies aan de kaak

stelde, niets geleerd heeft, en dat de communicatie tussen zwarte en witte vrouwen beperkt blijft tot de herhaalde uiteenzettingen van zwarte vrouwen over waar het hun nu precies om gaat. Wat Loewenthal betreft is de maat meer dan vol, en is het de hoogste tijd dat zwarte vrouwen al hun energie reserveren voor de onderlinge dialoog en de verdere bestudering van het werk van zwarte auteurs voor hun eigen ontwikkeling. Een zwarte vrouwencongres is voor haar het volgende agendapunt. De vragen na afloop van haar lezing vormden voornamelijk varianten op: 'Hoe is de positie van witte vrouwen in jouw visie' en 'Kunnen we zonder dialoog tussen zwart en wit?' Loewenthal zei hierop, dat witte vrouwen moeten gaan onderzoeken wat de witte subjectiviteit van de onderzoekster inhoudt en dat er boeken bestaan voor wie wil leren: lees het werk van alle grote zwarte schrijvers maar en leer van elkaar. Ze zei de dialoog niet uit te sluiten, maar het persoonlijk spuugzat te zijn om steeds hetzelfde verhaal te moeten vertellen zonder daarbij een stap verder te komen. Over de wijze waarop ze een dialoog wel zinnig vond liet ze zich verder niet uit.

De tweede sprekerster was de Britse Joan Grant en zij bepleitte vanuit haar eigen activiteiten een enigszins andere benadering. Ook zij benadrukte het belang van samenwerking tussen vrouwen uit verschillende 'minority'-groepen, maar zij hanteerde hierbij geen zwart-wit-analyse. Op haar initiatief wordt er binnen het Londense geschiedenisnetwerk een boek geschreven over de geschiedenissen van vrouwen van Afro-Caribische, Aziatische, Joodse en Ierse afkomst. Ze vertelde in haar lezing in het kort over die geschiedenissen. Na afloop kreeg Joan vooral vragen over de manier waarop de samenwerking verloopt tussen de vrouwen die aan het boek werken, welke moeilijkheden zich voordoen en of het überhaupt mogelijk is op die manier samen te werken. Grant gelooft wel in de mogelijkheid

tot samenwerking en benadrukte nog eens het belang ervan. Pasklare methodes om zo'n project te laten slagen had ze niet.

's Middags werden de workshops en overige lezingen gehouden. Door de grote opkomst (ongeveer 200 vrouwen) kon niet iedereen aan de workshop van haar keuze meedoen; de lezingen waren vrij toegankelijk. Ik bezocht eerst de lezing van Anja Meulenbelt en vervolgens die van Ireen Dubel. Meulenbelt vertelde vanuit haar eigen ervaring over de geschiedenis van de tweede feministische golf en over de rol van klassisme en racisme daarin. Ze behandelde deze twee verschijnselen samen, omdat ze haars inziens volgens dezelfde mechanismen werk(t)en binnen de vrouwenbeweging. Ze beschouwt het als onvermijdelijk en noodzakelijk dat in de beginfase van sociale bewegingen gezocht wordt naar gemeenschappelijke kenmerken en eenheid, maar liet ook zien welke 'klassistische' en racistische elementen daarin bleken te schuilen, toen de eenheid door andere dan witte, middenklasse-vrouwen ter discussie gesteld werd. Meulenbelt haalde veel voorbeelden van discriminatie op grond van klasse aan, maar op de verhouding tussen 'klassisme' en racisme ging ze niet in. Daardoor leek het of er met racisme eigenlijk niets specifiek aan de hand is en of alle verschillen even zwaar wegen.

De lezing van Ireen Dubel ging over de ontwikkeling van vrouwenstudies in Zuid-Afrika en met name de problemen waarmee anti-racistische vrouwenstudies geconfronteerd worden. Ze pleitte voor meer aandacht vanuit Nederland voor vrouwenstudies in 'derde wereld'-landen en voor politiek gemotiveerd academisch onderzoek. Wetenschappelijkheid wordt volgens haar te veel gebruikt als excuus voor zogenaamde a-politieke vrouwenstudies.

De middag zou aanvankelijk plenair worden afgesloten met een forumdiscussie naar aanleiding van het *Zevende jaarboek voor*

vrouwengeschiedenis: Vrouwen in de Nederlandse koloniën. Helaas werd deze omgezet in een besloten workshop. Hierdoor ging de gelegenheid om wat uitgebreider te discussiëren en ook de standpunten van de organisatie ter discussie te stellen verloren. Het zou zinnig zijn geweest om te kijken of de doelstellingen van deze dag gerealiseerd waren en hoe een eventueel vervolg eruit zou moeten zien. De doelstellingen voor deze dag waren bijvoorbeeld nauwelijks nieuw te noemen, al waren ze best nog wel actueel. De themadag zou alleen nog meer opgeleverd hebben als de nadruk sterker was komen te liggen op verdere theorievorming over anti-racistische wetenschap en beleid.

Recensies

Anna Aalten
Ondernemerschap als feministische strategie?

Women in small business. Focus on Europe

Rik Donckels en Jane Meijer (red.)
Assen (Van Gorcum) 1986, 91 blz., f 25,-
Women in charge. The experiences of female entrepreneurs

Robert Goffee en Richard Scase, Londen
(Allen & Unwin) 1985, 153 blz., f 31,45

Steeds meer vrouwen in Nederland en in andere Westeuropese landen beginnen een eigen bedrijf. Deze groeiende belangstelling voor het ondernemerschap is gedeeltelijk te verklaren vanuit de heersende werkloosheid, maar ook de invloed van de vrouwenbeweging speelt een rol. Waar feministen in de jaren zeventig het ondernemerschap afwezen als een te individuele oplossing, ontstaat in de jaren tachtig een vrouwenwerkbeweging die vrouwen adviseert over het opzetten en leiden van eigen bedrijven. Vrouwen kiezen noodgedwongen voor het ondernemerschap omdat banen bij bestaande bedrijven ontbreken, maar daarnaast past hun keuze ook binnen een vorm van 'lefgozer-feminisme', dat de laatste jaren opgang doet. Zelfstandig ondernemerschap wordt daarin beschouwd als een van de strategieën die vrouwen ter beschikking staan om hun achterstelling te bestrijden.

Op de vraag of het een *succesvolle* strategie is bieden de artikelen in *Women in small business* slechts gedeeltelijk en impliciet een ant-

woord. Het ging er Rik Donckels en Jane Meijer bij de samenstelling van deze bundel om, duidelijk te maken dat vrouwelijke ondernemers bestaan, en enig inzicht te verschaffen in de problemen waarmee zij kampen. Dit laatste vooral met het oog op het doen van beleidsaanbevelingen bij regeringen van verschillende Europese landen. *Women in small business* begint dan ook met een bijdrage van een lid van het Europese Parlement, Hanja Maij-Weggen. Aan de hand van cijfermateriaal schetst zij de positie van vrouwen die als zogenaamde 'meewerkende echtgenote' actief deelnemen aan het bedrijfsleven in landen binnen de Europese Gemeenschap. De Richtlijn die in mei 1984 in het Europese Parlement werd aangenomen, biedt meewerkende echtgenotes de wettelijke mogelijkheden om als gelijkwaardige partners met hun man samen te werken. Het zal echter van de toepassingen in de lidstaten afhangen of die mogelijkheden werkelijk worden gerealiseerd.

De meewerkende echtgenote is ook het onderwerp van de artikelen van Jane Meijer en Asko Miettinen. Meijer vult Maij-Weggens globale schets in voor Nederland: uit haar onderzoek blijkt dat in ongeveer 113.000 kleine en middelgrote bedrijven de bijdrage van de meewerkende echtgenote onmisbaar is. Uit Meijers artikel wordt duidelijk dat vooral de wettelijke en sociale status van de meewerkende echtgenote ten opzichte van haar partner verbetering behoeft. De spanningen binnen het ondernemersgezin, die daarvan het gevolg kunnen zijn, worden door Meijer kort aangestipt en door Miettinen verder uitgewerkt in zijn studie van drie Finse ondernemersgezinnen.

In de overige artikelen van de bundel staan zelfstandige vrouwelijke ondernemers centraal. Sirpa Hajba maakt in haar artikel een vergelijking op basis van literatuur tussen vrouwelijke en mannelijke ondernemers. De waarde van Hajba's bijdrage ligt vooral in haar

conclusies: vrouwelijke en mannelijke ondernemers blijken weinig van elkaar te verschillen. Zij hebben vergelijkbare achtergronden, vertonen dezelfde eigenschappen en ontmoeten dezelfde problemen. Hajba besluit haar artikel met het advies aan vrouwen om niet uitsluitend hun heil te zoeken in de 'typisch vrouwelijke' en meestal zwakkere sectoren van de economie. Hiermee gaat zij wel heel gemakkelijk voorbij aan de structureel slechte positie die vrouwen *als vrouwen* innemen.

Ook Rik Donckels en Jan Degadt, die een kwantitatieve studie verrichtten naar het ondernemerschap van vrouwen in België, komen tot de conclusie dat vrouwelijke en mannelijke ondernemers veel overeenkomsten vertonen. Zij constateren twee belangrijke verschillen: vrouwen leggen meer dan mannen de nadruk op het persoonlijke contact tussen ondernemer en klant en veel vrouwen ervaren de combinatie van ondernemerschap en gezinsverantwoordelijkheid als een probleem.

De interessantste bijdragen aan *Women in small business* komen uit Zweden en Groot-Brittannië. Carin Holmquist en Elisabeth Sundin gingen op zoek naar vrouwelijke ondernemers in Zweden. Tot hun verbazing waren zij moeilijk te vinden; *onzichtbaarheid* blijkt een van de voornaamste kenmerken te zijn. Uiteindelijk spraken zij, letterlijk stad en land afreizend, met duizend vrouwelijke en vijfhonderd mannelijke ondernemers. Zij ontdekten dat er nauwelijks branches bestaan waarin *geen* vrouwelijke ondernemers actief zijn; wel zijn zij voornamelijk te vinden in de detailhandel, de horeca en de dienstverlening.

Holmquist en Sundin maken in de inleiding van hun artikel een op het eerste gezicht aanvechtbare scheiding tussen de 'mannenwereld' van het ondernemerschap en de 'vrouwenwereld' waarin *zorgen* centraal staat. Vrouwelijke ondernemers beschouwen zij als reizigers tussen twee werelden. Het is echter niet de bedoeling van Holmquist en Sundin om een model te

ontwerpen dat vergelijkbaar is met de bekende privé-openbaar-dichotomie uit de jaren zeventig. Hoewel nauwelijks uitgewerkt, lijken hun ideeën een uitweg te bieden uit de gangbare ondernemersonderzoeken, waarbij men vrouwelijke en mannelijke ondernemers met elkaar vergelijkt en vervolgens tot zeer voorspelbare conclusies komt. Holmquist en Sundin geven een aanzet tot onderzoek naar de vraag wat er met vrouwen *gebeurt* wanneer zij ondernemer worden. Worden zij 'mannelijk'? Proberen zij hun vrouwelijkheid te behouden door een 'vrouwelijke' manier van ondernemen te ontwikkelen?

Hoewel op een iets andere manier, komen deze laatste vragen eveneens aan de orde in het boek *Women in charge* van de Robert Goffee en Richard Scase. In de jaren zeventig 'ontdekten' zij tijdens hun onderzoek onder kleine ondernemers in Groot-Brittannië dat de echtgenotes van (mannelijke) ondernemers een belangrijke rol speelden bij de instandhouding van het bedrijf. Dit bracht hen op het idee om onderzoek te doen onder *zelfstandige vrouwelijke* ondernemers. Tussen 1981 en 1983 spraken zij met 54 eigenaressen van bedrijven, uiteenlopend van schoonmaakbedrijven, pensions, administratiekantoren, pottenbakkerijen tot computerbedrijven, reclamekantoren en feministische boekhandels. In *Women in charge* doen zij verslag van hun bevindingen en geven zij een aanzet tot een analysekader voor de verschillende vormen van ondernemerschap van vrouwen.

Goffee en Scase stellen zich expliciet de vraag of het ondernemerschap vrouwen bevrijdt. Zij beginnen hun boek met een korte beoordeling van de positie van Europese vrouwen op de arbeidsmarkt en bekijken vervolgens wat de resultaten zijn geweest van de strijd van de vrouwenbeweging *als beweging* voor verbetering hiervan. Zij constateren dat de collectieve strategieën niet erg zijn geslaagd. Om de situatie voor *individuele* vrou-

wen te verbeteren staan er twee wegen open: streven naar belangrijke posities in bestaande bedrijven of voor jezelf beginnen. Uit hun gesprekken met ondernemers hebben zij geprobeerd te destilleren in hoeverre de tweede weg kans op succes biedt.

Women in charge maakt duidelijk dat het onmogelijk is om te spreken van *de* vrouwelijke ondernemer. Goffee en Scase onderscheiden twee kenmerken die bepalend zijn voor het soort ondernemerschap dat vrouwen uitoefenen: het meer of minder vasthouden aan traditionele opvattingen over man-vrouwverhoudingen en het meer of minder onderschrijven van liberaal-kapitalistische ondernemersidealen. Hiervan uitgaande ontwerpen zij vier 'typen' ondernemers: de conventionele, de ambachtelijken, de vernieuwers en de radicalen. Voor alle vier geldt dat van een ondubbelzinnige 'bevrijding' geen sprake is. De *conventionelen*, eigenaressen van schoonmaakbedrijven, ateliers of administratieve bedrijven met bijna uitsluitend vrouwen in dienst, verdienen weliswaar hun eigen geld, maar zien dit, hoeveel het ook is, uitsluitend als een aanvulling op het inkomen van hun man. Hun werk geeft hen geen reden om de verdeling van het werk thuis ter discussie te stellen. Integendeel, ze zijn een eigen bedrijf begonnen, omdat dit hen in staat stelde geld te verdienen zonder dat het gezin er iets van zou merken. De *ambachtelijken* streven vooral naar zelfontplooiing, naar een eigen plek waar ze hun talenten kunnen ontwikkelen. Zij zijn de pottenbaksters en de edelsmeden, met een man die genoeg verdient om hen te kunnen onderhouden als het bedrijf niet genoeg opbrengt. Hun ondernemerschap komt altijd op de tweede plaats, nadat zij voldaan hebben aan hun huishoudelijke plichten. De *vernieuwers* zijn de vrouwen die traditionele opvattingen over vrouwen- en mannenwerk terzijde schuiven met het argument dat je alles kunt als je maar je best doet. Zij werken in traditioneel mannelijke sectoren, verdienen

hun eigen geld, richten hun werk in op een manier zoals zij dat willen, maar uit verhalen blijkt dat zij leven onder een zware druk van constant moeten presteren, voortdurend moeten voldoen aan criteria die door de 'mannenwereld' van Holmquist en Sundin voor hen zijn vastgesteld. De *radicalen* ten slotte zijn de vrouwen uit de vrouwenbeweging. Vooral het collectieve karakter van hun ondernemerschap biedt, volgens Goffee en Scase, mogelijkheden voor ondernemerschap als feministische strategie. Traditionele opvattingen over man-vrouwverhoudingen worden expliciet ter discussie gesteld en tegelijkertijd wordt werkgelegenheid geschapen voor individuele vrouwen. De radicalen worden echter voortdurend heen en weer geslingerd tussen feministische idealen en de eisen van een kapitalistische economie.

De typologie van Goffee en Scase draagt het gevaar van een te simpele beeldvorming in zich. Het pleit voor hen dat zij dit gevaar zien en zich er duidelijk tegen uitspreken. Vrouwelijke ondernemers, stellen zij, moeten niet worden beschouwd als een specifieke groep *ondernemers*, maar als een groep vrouwen die *als vrouwen* te maken heeft met bepaalde vormen van onderdrukking. Het ondernemerschap kan misschien gedeeltelijk dienen 'to overcome experiences of gender disadvantage' (p. 134), maar de structurele ongelijkheid pak je er niet mee aan.

Daarnaast biedt de typologie aanknopingspunten voor verder onderzoek. Aansluitend bij de vraag van Holmquist en Sundin: 'Wat gebeurt er met vrouwen in het ondernemerschap?', kan worden gekeken naar de verschillende manieren waarop vrouwelijke ondernemers omgaan met de combinatie van 'vrouwelijkheid' en ondernemerschap.

Marei Zwinkels

Katijf met de muziek mee

Katijf. Feministisch tijdschrift.

Verschijnt 6x per jaar. Prijs f 5,25 per nummer

In de eerste helft van de jaren zeventig kwam het zó vaak voor dat ik een abonnement op een tijdschrift nam dat prompt binnen een jaar werd opgeheven, dat het leek of het aan mij lag. Ik voelde me een soort ongewilde doodsendel van nietsvermoedende blaadjes wanneer ik me als abonnee aanmeldde. Nadat het een aantal jaren goed was gegaan, kreeg ik dat gevoel opnieuw toen mij in 1981 het eerste nummer van *Katijf* werd toegezonden. 'Dat maakt het ook niet lang', dacht ik schuldig, nadat ik het grijze geval met de kolommenlange uiteenzettingen over de geschiedenis van het fem.-soc.-platform, 'vrouwen in Rusland' en 'anarca-feminisme' had doorgekeken. Ik kon er veel goede wil en hard werken, en maar weinig kraak of smaak aan ontdekken. De 'ge-loofsbrieven' van *Katijf* spraken me wel aan: een links-feministisch opinieblad, dat aandacht wil besteden aan theorievorming en activiteiten in en rondom de vrouwenbeweging; maar het resultaat viel me nogal tegen.

Mijn ongeruste gevoel bij het eerste nummer was niet terecht: terwijl in de afgelopen jaren nogal wat feministische bladen verdwenen zijn, is *Katijf* niet alleen nog springlevend, maar ze neemt ook onder de feministische media een eigen plaats in. 'De Groene' voor feministen zo wordt *Katijf* wel eens getypeerd, strijdbaar, leesbaar, met een open geest en een brede blik. Zowel bij 'links' als binnen het feminisme zijn nogal wat panelen verschoven en verhoudingen gekanteld in dit decennium, zodat juist in de linkse hoek van de vrouwenbeweging weinig zekerheden de jaren trotseerden. Een terugblik op de veranderingen in *Katijf* geeft daar een fraai beeld van.

Toen ik op een achternamiddag de tot dan toe verschenen *Katijven* jaargang na jaargang doornam, leek het of ik 'de tijdgeest' in werking zag. Slechts zes en een half jaar zit er tussen het eerste op kringlooppapier gedrukte nummer in 1981 en het 'magazine', met fotocollage in kleur op de omslag, in 1987. Het hadden er ook zestig kunnen zijn, zo'n wereld van 'verschil' ligt er tussen jaargang één en jaargang zeven, zowel visueel als inhoudelijk. De jaren tachtig laten zich wat de feministische beweging betreft karakteriseren als een periode waarin vragen worden opgeworpen over 'gemeenschappelijkheid' en 'de waarheid over vrouwen'. Het droombeeld van één, nog te construeren theorie blijkt een illusie. 'Verschillen' zoals dat gaat heten, komen in het centrum van de aandacht te staan. Waar de aanduiding 'feminisme' naar verwijst, wordt steeds minder vanzelfsprekend. *Katijf* heeft aan deze veranderingen actief mee vorm gegeven.

Zo is de manier waarop *Katijf* zich binnen het feminisme plaatst, nogal verschoven; maar ook hoe er tegen feminisme wordt aangekeken. Voortgekomen uit het fem.-soc.-platform, verschenen de eerste jaargangen met de omslag *Katijf. Een socialisties-feministische visie*. 'Niet "alleen maar" feministies. Onze overtuiging is, dat er geen sprake kan zijn van werkelijke bevrijding van vrouwen zonder een maatschappijverandering in socialistiese zin. We voeren niet alleen strijd tegen het patriarchaat maar ook tegen het kapitalisme', was de verantwoording van de redactie.¹ Na twee jaar verdwijnt de onderkop; 'feministies tijdschrift' wordt de nieuwe aanduiding. 'Wij voelen niet langer de noodzaak ons al op de voorpagina te profileren ten opzichte van andere feministiese stromingen. De term feminisme heeft een evolutie doorgemaakt. We kunnen de term "socialisties" als toevoegsel afschudden. Zonder bij elk nummer van *Katijf* expliciet te hoeven vermelden dat we heus wel links zijn.'²

Voor *Katijf* is het referentiekader definitief het feminisme geworden. De discussie in de vrouwenbeweging, daar gaat het om. *Katijf* werkt mee aan een ontgrenzing binnen het feminisme, vanuit het idee dat feminisme een waardencomplex met zich meebrengt, dat een grote innerlijke consistentie vertoont en alle feministen met elkaar verbindt. 'Als je maar feminist bent' ... dan kun je verder van mening verschillen over organisatie, aanpak en wat nou (het) belangrijk(st) is. Het zijn jaren waarin de kolommen van *Katijf* voor een flink deel gevuld worden met stukken over organisatieprincipes (aparte vrouwenpartij? -bond?, 'Potten apart') en met heftige discussies over 'co-counselen'. Dit gepostuleerde zusterschap wordt in twee ronden doorkruist. 'Verschillen' ondermijnen langzamerhand het idee van één feminisme. *Katijf* levert haar bijdrage aan een veranderende visie op feminisme door keer op keer heikele kwesties aan te roeren. Zo knabbelde het 'Verschillennummer' 1982 aan de fundamente van het v/heilige huisje waarin 'wij-vrouwen' verschanst zaten.

In deze eerste ronde worden verschillen (zwart-wit, 'meiden', klassen en he-ho) die gedeeltelijk in de praktijk van de vrouwenbeweging al veel langer speelden en tot heftige controverses leidden, theoretisch serieus genomen als 'verschillende posities'. Hierbij wordt de vraag naar de consequenties voor de vrouwenbeweging wel gesteld maar niet beantwoord. Luid hoorbaar is bezorgdheid om de teloorgang van het feminisme. Net zoals tevoren het lesbisch bestaan in *Katijf* een vanzelfsprekende plek innam, wordt ook de zwart-wit-problematiek in *Katijf* blijvend geïntegreerd. Redactrices en gastschrijfsters nemen het woord als 'woman of colour' en schrijven over de tegenstrijdigheden en dilemma's die ethnocentrisme en seksisme veroorzaken. Zoals het motto dat een van hen gebruikte: 'For the white person who wants to know how to be my friend. The first thing you do to forget that I'm

black. Second you must never forget that I'm black',³ dat fraai uitdrukt. Deze aandacht is er niet alleen voor de Nederlandse situatie; er wordt ook regelmatig een blik over de grens geworpen, waarbij bijvoorbeeld zwarte schrijfsters als Audre Lorre en Paule Marshall aan bod komen.

In de tweede 'verschillen'-ronde gaat het om verschillen in stijl. In een nummer in 1985 over de (toegejuichte) ondergang van de feministische moraal worden ludiek de spirituele feminist/de carrière feminist/de anarca feminist/de (politieke) zwarte feminist/de meid/de 'beeld, taal en teken'-feminist/ de dertiger en de nieuwbouw-feminist onderscheiden. Ook deze verschillen worden als varianten binnen één feminisme gezien, 'feministische ondersoorten' worden ze gekscherend genoemd. Dit keer is er geen bezorgdheid, maar wordt er blijmoedig afscheid genomen van het moralistisch feminisme. Verschil moet, verschil doet je goed, had het motto kunnen zijn.

In het ook nu nog zeer lezenswaardige artikel 'Wordt het feminisme liberaal?', licht Judith Vega de blijmoedigheid toe. Wat haar betreft is het persoonlijke nooit politiek genoeg geworden omdat 'persoonlijkheid' niet als resultaat van politiek werd opgevat. Ze verzet zich tegen de opvatting dat individuen betere 'waarheden' voortbrengen dan sociale bewegingen, en betoogt dat het feminisme het moet hebben van machtsvorming: 'Waar het om gaat, is of het feminisme in staat zal zijn háár sociale dwang aan anderen op te leggen.'⁴ Feminisme wordt hier als sociale strijd opgevat en dus losgekoppeld van vooraf gegeven belangen. Dat betekent dat 'feminisme' niet langer probleemloos naar 'vrouwen' kan verwijzen, maar alleen voor zichzelf kan spreken. Het feminisme kan zichzelf opvatten als een sociale beweging met vele items en zich ontdoen van moralistische molenstenen. Judith Vega is ook niet pessimistisch over de kracht van het feminisme: 'Het verlies van grote demonstraties op

handige issues is in dat licht op zich niet zorgwekkend. Macht is niet hetzelfde als het bevolken van één sensationele barrikade.' Vega beoordeelt de verschillen duidelijk niet als een ondermijning van het feminisme: 'Het is bijvoorbeeld een merkwaardige defensieve gedachte dat de theoretisering van het verschil, in plaats van de gemeenschappelijke onderdrukking, een verzwakking van feminisme zou betekenen.'

Vega gebruikt de term 'feminisme' nog als overkoepelende aanduiding voor verschillende items, die toch verwijst naar een gemeenschappelijke inhoud ('háár sociale dwang'). Enkele jaren later plaatst de *Katijf*-redactie bij die gemeenschappelijke inhoud kanttekeningen: 'Het feminisme is niet meer één stroming met een aantal punten waar vrouwen zich massaal achter scharen, maar een landschap met vele kleine en grote stromen. Hét feminisme bestaat niet meer.'⁵

In de jaargangen 1986 en 1987 zien we over diverse onderwerpen, zoals onder andere voorplantingstechnologie, seks met spuitjeslucht en positieve actie, stukken verschijnen waarin scherpe kritiek wordt geleverd op bepaalde feministische visies. In *Katijf* wordt afstand genomen van opvattingen waarin men meent te weten wat vrouwen zijn en dus willen. Terwijl men het in 1983 overbodig vond zich te profileren ten opzichte van andere feministen, wordt in 1987 een artikel ingeleid met het onbehagen van de schrijfsters: 'Dit onbehagen wordt met name opgeroepen door het eco-, vredes-, spiritueel en andere baarmoeder-feminisme dat de laatste jaren ook in ons land aan populariteit lijkt te winnen.'⁶ 'Feminisme' staat niet meer voor het aannemen van een gedeelde visie op wat, waartoe veranderen moet; slechts onvrede met mogelijkheden van 'vrouwelijk' bestaan wordt er voortaan mee uitgedrukt.

Is de verschuiving *Katijf* ten opzichte van 'feminisme' in zes jaar al fors, de verschuiving

ten opzichte van 'soc.-fem.' is nog groter. In het artikel met het onbehagen over het baarmoederfeminisme worden door twee medewerksters van *Katijf* boeken besproken die om hun analyse (kritiek op het 'vrouw'-denken) zéér gewaardeerd worden. Maar als de vraag aan de orde komt 'hoe het nu verder moet', worden beide boeken onder het kopje 'soc.-fem.-recept' negatief beoordeeld: 'Kortom, aloude soc.-fem.-recepten: weinig nieuws, grote stappen, snel thuis.'⁷

Wat in het begin de positieve vlag was waaronder *Katijf* voer, is hier tot term met een negatieve lading geworden. Daarbij vraag ik me af of het gegeven dat de besproken boeken afkomstig zijn van dames van soc.-fem.-huizen wel toevallig is en of er niet meer continuïteit aanwezig is in het denken in een deel van de feministische beweging dan in de kwalificatie 'soc.-fem.-recept' tot uitdrukking wordt gebracht. Zo valt het op dat er door de jaren heen in *Katijf* constant aandacht is besteed aan de economische en juridische posities van (groepen) vrouwen en aan regelingen en structuren die deze kunnen beïnvloeden. Het thema 'arbeid' is nooit uit de kolommen verdwenen. De vrouwenwerkbeweging en vrouwelijke ondernemers zijn voorbeelden van items die in eerste instantie misschien wel vooral via *Katijf* bredere feministische aandacht trokken.

Ook verwantschap met 'links' is door de jaren heen manifest aanwezig gebleven. Naar aanleiding van een artikelenserie werd bijvoorbeeld in april 1986 samen met vrouwen uit PSP, CPN en PPR een politiek café georganiseerd rond de dubbele vraag: 'Hoe feministisch is radicaal links en hoe links is de vrouwenbeweging?' De feministische identiteiten die *Katijf* gestalte geeft, hebben plezier en autonomie hoog in het vaandel staan, en slachtofferschap is hen meestal vreemd. Als voorbeeld daarvan een fragment uit een interview met zangeres Mathilde Santing.

'Hoe zijn je ervaringen als vrouw in de busi-

ness? Doordat ik veel in vrouwenkringen rondloop ga ik op een bepaalde manier met mannen om en dat doe je ook in de business. Je benadert ze gewoon anders, zo van: wat heb je te zeggen en kunnen we dat gaan zeggen. Ik heb weinig omstandigheden meegemaakt waarin ik niet serieus werd behandeld, want je geeft gewoon duidelijk aan dat die nonsens je niet eens opvalt. Laatst nog in de Vara-studio kwam Marcel van Dam naar me toe en sloeg een arm om me heen. Vaag had ik wel door dat hij het was, maar ik was gewoon met anderen aan het praten en keek niet op of om. Toen hield hij er maar weer mee op.'⁸

Toch is men zich in *Katijf* gelukkig wel altijd druk blijven maken over praktijken die slachtoffers maken. Tot de uiting van de tijdgeest die je no-nonsens leffeminisme zou kunnen noemen, heeft *Katijf* zich nooit bekeerd, een enkele kolom als 'niet zeuren, maar poetsen'⁹ daar gelaten.

Helemaal in de geest van de tijd deed *Katijf* steeds meer 'cultuur' in haar afleveringen. Schrijfsters, literatuur en recensies zijn al jaren in ieder nummer aanwezig. Op prachtige fotoseries en collages, zoals de serie over erotiek en de reeks 'pronto per partire' van Sjan Bijman, worden we al enige jaren regelmatig getraceerd. En ook rond film, dans en toneel van/over dameslusten en -lasten heeft iedere lezeres zich kunnen informeren. Meer en meer wordt er over muziek geschreven, te veel, naar mijn smaak. Ik vind *Katijf* er de setting niet voor. Over vrouwenbands in de popmuziek wil ik best wel eens iets horen, maar het verlangen naar een vrouwelijke Miles Davis vind ik niet interessant en ik zie het verband met het vrouwelijke/feministische ook niet. Die pagina's zie ik liever besteed aan de geestige stukjes van Jantine Oldersma, die broodnodige 'feministische humor' bedrijft. Bovendien doorbreekt ze met haar geschrijf over 'de verloofde' het taboe op feministen 'die zich met mannen inlaten', dat enkele jaren in *Katijf* heeft geheerst.

De vormgeving van *Katijf* is steeds mooier geworden. Ieder nummer ziet er appetijtelijk uit. De schrijfstijl is professioneler geworden en de opmaak ook. De visuele onderdelen zijn in de loop van de jaren van illustraties opgerukt naar onderdelen met een eigen zeggingskracht. Een vergelijking van de omslag van het eerste en het laatste verschenen nummer laat zien dat er in beelden een verschuiving wordt uitgedrukt waar in woorden weinig over gezegd is. Een aantal 'levensecht' getekende vrouwen met verschillende bezigheden en leeftijden (allemaal wit) op de omslag van het eerste nummer laat zien dat *Katijf* toen namens deze en alle andere vrouwen het woord wilde voeren. Op de omslag van nummer 41 zien we een fotocollage van een lichaam in vrouwenkleren met in plaats van een hoofd een stofzuigerslang, gemonteerd in een berg van babypoppen omringd door vliegende afwasteltjes, knijpers en emmers. Hiermee wordt verbeeld dat we het over voorstellingen van vrouwelijkheid hebben en daarover een strijd voeren met maar al te reële consequenties. Bij mij blijft de bijdrage van *Katijf* daarom welkom.

1. 'Redactioneel', in: *Katijf*, 1981, nr. 1, p. 3.
2. 'Redactioneel', in: *Katijf*, 1983, nr. 13, p. 3.
3. Het citaat is van Pat Parker, zoals geciteerd bij Mavis Carrillo, 'Racisme, een strijdpunt in en voor de vrouwenbeweging', in: *Katijf*, 1982, nr. 9, pp. 16-17.
4. Judith Vega, 'Wordt het feminisme liberaal?', in: *Katijf*, 1985, nr. 25, p. 10.
5. Redactie, 'Aan onze lezeressen', in: *Katijf*, 1986, nr. 35, p. 4.
6. Anna Aalten, Juliette Zipper, 'Onbehagen bij het baarmoederdenken. De lotgevallen van het vrouwelijk lichaam in het feminisme', in: *Katijf*, 1987, nr. 41, p. 21.
7. Idem, p. 23.
8. Anja Nieuwkoop, 'Mathilde Santing: Ik sta hier maar een liedje te zingen', in: *Katijf*, 1987, nr. 39, p. 24.
9. Maria Molenaar, 'Niet zeuren, maar poetsen', in: *Katijf*, 1986, nr. 34, p. 36.

Hanneke Oosterhof

Sporen van vrouwen. Zes historische wandelingen door Amsterdam

Leontine Bijleveld en Dineke Stam
's-Gravenhage (BZZT6H) 1987, 160 blz.,
f 29,50.

'Sporen van vrouwen' of 'Zes historische wandelingen door Amsterdam'? Het is even een vraag hoe de titel luidt van het boek dat voor me ligt. Op het omslag is 'Sporen van vrouwen' als ondertitel afgedrukt, terwijl deze op de titelpagina de hoofdtitel blijkt te zijn. De CIP-gegevens bieden echter uitkomst, hoofdtitel moet zijn: *Sporen van vrouwen*.

Met deze gids wordt de lezer aan de hand van zes historische wandelingen op het spoor van het 'meer of minder recente' verleden van vrouwen in deze stad gezet. Sporen van vrouwen vanaf de middeleeuwen tot nu worden zichtbaar gemaakt. De wandelingen voeren door het oude stadscentrum; langs beide zijden van de Amstel; door het hart van de Jordaan; door de buurt ten zuiden van de Westertoren; langs de grachten en rond Leidseplein en Vondelpark. Het boek lezend en de wandelingen makend, stuit je op een verrassende hoeveelheid gegevens over levens van vrouwen. Bekende en onbekende vrouwen zijn door de auteurs op hun plek gezet. Een dergelijke plaatsbepaling geeft meer zicht op de dagelijkse realiteit van zeer diverse vrouwenlevens. Bovendien, en dat is het aantrekkelijke van dit boek, versterkt het de verbeeldingskracht wanneer je langs de 'stille' getuigen loopt. Personen en gebeurtenissen worden uit hun tijd getild en komen waarneembaar dichterbij.

Zo woonde in een nu fraai gerestaureerd pand aan de Lindegracht rond 1900 Koosje de Porster, die er voor dag en dauw op uittrok om de mensen wakker te porren door met haar stok op de deur te kloppen.

Een andere bekendheid genoot juffrouw Leentje, bijgenaamd 'koningin van het Hol'

naar een buurtje in de nabijheid van de Nieuwe Kerk, dat er nu verlaten bijligt, maar rond het midden van de vorige eeuw dichtbevolkt was. Leentje, van beroep visvrouw, en ‘juffrouw van het Water en Vuur’, die een winkel had waar van alles verkocht en geregeld werd, zorgde voor ‘fatsoen en nettigheid’ in de buurt. Deze werd daardoor geen hoerenbuurt, in tegenstelling tot de vlakbij gelegen Nieuwedijk.

Dat aspecten van het verleden van een buurt min of meer bij toeval aan kunnen sluiten bij het heden, ontdekten de schrijfsters bij hun speurwerk naar gegevens over de bewoning van de zuidelijke Jordaan. Deze wijk bergt veel panden waarin boeken voor, door en over vrouwen werden en worden gemaakt, verkocht of uitgeleend. Aan het eind van de 19de eeuw was in de Hartenstraat Het Leeskabinet, later Leesmuseum voor Vrouwen te vinden. Op de naburige Keizersgracht werd in 1935 het Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging opgericht en tegenwoordig telt deze buurt drie vrouwenboekwinkels, een kookboekenwinkel en een vrouweuitgeverij.

Het is aan een historisch wandelingenboek eigen – de schrijfsters wijzen daar ook op – dat de te bekijken objecten en de teksten met grote hinkstap sprongen door de tijd en van de ene maatschappelijke klasse naar de andere voeren. Hoewel de bezienswaardigheden dicht bij elkaar zijn gesitueerd, zijn ze qua tijd en functie mijlenver van elkaar verwijderd. De explicerende teksten moeten in een wandelgids noodzakelijkerwijs kort zijn. Een gevolg hiervan is dat de topografische verkenning bij tijd en wijle een anekdotisch karakter aanneemt. Dit is haast onvermijdelijk.

Toch had het verbrokkelde beeld van vrouwenlevens dat zodoende opdoemt, mijns inziens wat meer als een samenhangend geheel afgeschilderd kunnen worden. De schrijfsters hebben er voor gekozen om als introductie op de wandelingen een korte inleiding aan historische aspecten van de wijk te wijden. Hierin

wordt per gebied vrij willekeurig ingegaan op zaken als betekenis, aanleg en bewoning van het betreffende stadsdeel. Vervolgens begint de wandeling, waar aan de hand van beschreven objecten wordt ingegaan op het specifieke leven van vrouwen. Het resultaat van deze aanpak is dat er een discrepantie ontstaat tussen de inleiding en de routes. Van een meer algemene schets wordt plotsklaps overgegaan naar de verbijzondering van vrouwenlevens. Wanneer in de inleidingen met name aspecten aangaande wonen en werken van vrouwen in relatie met hun omgeving zouden zijn belicht, had dit een meer geïntegreerd en consistent beeld van vrouwen in de Amsterdamse samenleving opgeleverd.

De nevendoelstelling van deze publikatie, namelijk het leren kennen van de stad, werkt de hoofddoelstelling enigszins tegen. Het gaat tenslotte om sporen van *vrouwen* in deze wandelgids.

De auteurs hebben zich niet enkel beperkt tot gegevens en bezienswaardigheden die betrekking hebben op vrouwen van vlees en bloed. Ook ‘versteende’ vrouwen: monumenten en standbeelden zijn in de routes opgenomen. Soms is door middel van deze beelden een directe relatie met het verleden van vrouwen aanwezig, zoals bijvoorbeeld het monument Vrouwen van Ravensbrück, maar ook allegorische voorstellingen verbeeld door een vrouwenfiguur, zonder referentie naar de specifieke geschiedenis van vrouwen, worden onder de aandacht gebracht. Voorbeelden zijn de vier vrouwenfiguren op het Scheepvaarthuis die de vier windrichtingen symboliseren, of, van een andere orde, het beeld Moeder Aarde dat ter nagedachtenis aan Kerwin Duinmeyer en als protest tegen het racisme is opgericht. De verwijzing naar ook deze vrouwenbeelden – die het karakter van de stad duidelijk medebepalen – betekent een verrijking van de gids. Niet alleen doordat hiermee grenzen van vrouwen geschiedenis verlegd worden naar beeld-

vorming over vrouwen, de wandelingen zelf hebben tevens meer actuele verrassingen te bieden.

De gretigheid van de schrijfsters om zoveel mogelijk gegevens op te nemen werpt naar de gebruiker vruchten af: men krijgt waar voor zijn geld. Een enkele keer vergrijpen de auteurs zich wel eens door minder relevante informatie te geven. Zoals het opnemen van een volksgaarkeuken in de route, waarvan de clientèle grotendeels uit mannen bestaat, maar die genoemd wordt om te kunnen vermelden dat deze keukens níet bedoeld waren om het huishoudelijk werk van arbeidersvrouwen te verlichten.

De aandacht voor de brug over de Herengracht bij de Leidsestraat komt nogal komisch over. Deze wordt beschreven omdat zij in 1752 door onbekende oorzaak plotseling instortte: vijf vrouwen raakten te water en verdronken. Afgezien van het feit dat de sporen hiervan wel bijzonder duidelijk zijn weggewist, lijkt mij dat een dergelijk gegeven niet direct een bijdrage levert aan het verbreden van kennis omtrent vrouwengeschiedenis. We mogen aannemen dat hun vrouwzijn weinig te maken had met het instorten van de brug, of met het feit dat juist vrouwen in het water terecht kwamen.

Vrouwen hebben in Amsterdam vele sporen nagelaten. Dat is iets dat – ook zonder deze laatste voorbeelden – in dit boek onmiskenbaar en op een evocatieve wijze wordt aange-toond.

Marga Baas

Bitter en weerspannig

MARA, tijdschrift voor feminisme en theologie, jaargang 1, nr. 1, 1987, 64 blz.

Verschijnt driemaal per jaar,
abonnementsprijs per jaargang f 40,-,
losse nummers f 17,50.

Voorafgegaan door een stroom van geboorteaankondigingen zag in september van dit jaar *MARA* het levenslicht, tijdschrift voor feminisme en theologie. Zoals van theologisch geschoolde feministische vrouwen valt te verwachten hebben de redactieleden hun geesteskind een naam toebedacht, waarin voor de goede verstaander koers en bestemming al doorklinken.

De naam *MARA* verwijst naar twee vrouwengestalten uit de bijbel: Naömi die weigert nog langer de lieflijke te heten en zich Mara, de bittere, noemt; Mirjam die weerspannig het exclusieve leiderschap van haar broer Mozes van vraagtekens voorziet. Deze beide vrouwen representeren het tweeledige doel dat de redactie voor ogen zweeft: zichzelf, de wereld en God opnieuw benoemen en kritisch het patriarchale gezag ontmaskeren.

Het zijn precies deze beide elementen – ideologiekritiek en herformulering van traditie en eigen levenswerkelijkheid – die in Nederland van meet af aan het denken over de verbinding tussen feminisme en theologie hebben bepaald. Ideologiekritiek als het onderkennen van openlijk of verhuld seksisme in theologie, kerk en maatschappij bleek de noodzakelijke eerste stap van theologiebeoefening vanuit een feministisch engagement. In hun boek *Van zusters, meiden en vrouwen. Tien jaar feminisme en theologie op fakulteiten en hogescholen in Nederland* (Leiden, Utrecht 1986) onderscheiden Jonneke Bekkenkamp, Freda Dröes en Anne-Marie Korte op het terrein van de theologie drie vormen van feministische

ideologiekritiek, die min of meer los van elkaar opereren.¹

Als eerste noemen de schrijfsters de beeldenstorm van de overgeleverde teksten uit bijbel en traditie en van de daarop gebaseerde theologische en kerkelijke taal en praktijk. Onlosmakelijk hieraan gekoppeld was en is de stroom van publikaties, vooral op exegetisch gebied, waarin door de traditie verzwegen vrouwen aan het woord komen en verborgen vrouwelijke metaforiek aan het licht wordt gebracht.

De tweede vorm van feministische ideologiekritiek richt zich niet op het theologische en kerkelijke erfgoed uit het verleden, maar is in het voortgaande gesprek gewikkeld met hedendaagse theologieën, zoals de bevrijdingstheologie uit Latijns-Amerika, de zwarte theologie, de politieke theologie, de historisch-kritische theologie en ook met de theorievorming van de feministische spiritualiteitsbeweging en haar concepten van 'vrouwelijkheid'. Bij deze vorm van feministische ideologiekritiek vindt de theologiebeoefening haar bestaansrecht in het permanente heen en weer kaatsen van vraag en antwoord zelf, en is een onderscheid tussen een fase van 'afbraak' en 'opbouw' niet zinvol.

De derde en, ook historisch gezien, laatste vorm van ideologiekritiek is ontstaan in het contact van feministisch theologen met niet-theologische disciplines en vrouwenstudies. Processen van ideologisering als zodanig, de vorm en werking van het (theologisch) vertoog worden onder de loep genomen. Foucault en Irigaray beginnen de taal van feministische theologen te bepalen. De verhouding tekst-lezer wordt geïnterrogatiseerd en men poogt door een subversieve leeswijze het uitgestotene, het andere en eigene van vrouwen op het spoor te komen.

De artikelen in het eerste nummer van *MARA* concentreren zich vooral op de eerstgenoemde

vorm van ideologiekritiek en herformulering van traditie en levenswerkelijkheid. Zo bijvoorbeeld het openingsartikel van Catharina Halkes en Annelies van Heyst. Hierin worden op zorgvuldige wijze de door Simonis gehanteerde argumenten tegen de feministische theologie één voor één weerlegd, wordt een voorbeeld geschetst van een nieuw theologisch omgaan met schriftgezag, natuur, antropologie en triniteit, en wordt tenslotte de discussie tussen de kardinaal en de feministisch geëngageerde theologes in het brede kader van een paradigmaverandering binnen de wetenschappen geplaatst.

Het nieuwe tijdschrift biedt verder een interview met de Amerikaanse feministe en theologe Rosemary Ruether; een verrassende aanzet tot een feministisch theologische denken van echtscheiding als weg van bekering; twee impressies van een werksituatie; en een interessante vergelijking van zeven uiteenlopende feministische exegeses van de geschiedenis van Sara en Hagar. Daarnaast – als vast onderdeel – een column van Catharina Halkes, ditmaal over de verschillende beleving van het moederschap.

Het artikel van Anne-Marie Korte, 'Verandering en continuïteit. Over de ommekeer van Anna Maria van Schurman (1607-1678) en Mary Daly (1928-)' verdient mijns inziens bijzondere aandacht. De schrijfster laat ons kennismaken met twee vrouwen uit een volstrekt verschillende historische en maatschappelijke context, die desalniettemin veel overeenkomsten met elkaar vertonen: beiden hebben zich toegelegd op het behalen van de hoogste graad in de godgeleerdheid in een situatie waarin dit voor vrouwen hoogst ongebruikelijk was. Beiden hebben nadien met de officiële theologiebeoefening van hun dagen gebroken en zijn een radicaal andere weg ingeslagen. Maar opmerkelijker nog is het derde punt van overeenkomst waarnaar de interesse van de schrijfster dan ook hoofdzakelijk uitgaat, namelijk de

continuïteit die in deze vrouwenlevens, ondanks de breuk met het verleden, als onderstroom aanwijsbaar en juist met beider positie als vrouw verweven is: het wonen en werken in een gemeenschap in de marge van de samenleving en de intense wederzijdse betrokkenheid van leven en geloof. Korte meent die continuïteit in leefomstandigheden en spiritualiteit te kunnen vatten met de term 'onbemiddelde relationaliteit'. Ik geef van dit artikel een wat uitvoeriger beschrijving, omdat ik hier een begin zie van een samengaan van de eerste en derde vorm van feministische ideologiekritiek en herformulering of herlezing van de traditie.

MARA zoekt haar lezerskring niet alleen onder wetenschappelijk geschoolde vrouwen en mannen, maar wil toegankelijk zijn voor de brede kring van mensen die geïnteresseerd zijn in de vragen rond feminisme en theologie. Dat het blad zich niet presenteert met de op faculteiten en hogescholen steeds meer in zwang rakende naam 'theologische vrouwenstudies' of 'vrouwenstudies theologie' zal hiermee samenhangen. Ik hoop dat dit op zichzelf genomen prijzenswaardige streven naar toegankelijkheid niet de automatische uitsluiting betekent van de discussies rond methoden en strategieën van feministisch onderzoek en onderwijs op het gebied van de theologie.

Ten slotte wil ik de wens uitspreken, dat *MARA* zal opgroeien tot een volwassen godgeleerde vrouw, die speels en scherpzinnig haar naam met ere weet te dragen!

Summaries

Anneke H. van Otterloo, *The industrialization of kitchen and cooking. Growing bonds between households and concerns: 1920-1970*

This article deals with the processes of industrialization in the home and how these came about in the Netherlands. The question is posed if interpretations in recent historical studies on this subject elsewhere in Western Europe, also apply to this country. Some feminist researchers, especially those in the United States, like Ehrenreich and English, Strasser and Schwarz-Cowan seem to be convinced of the detrimental effects of industrialization and mechanization on the status of women in and outside the family. Household facilities and fast food have not fostered women's liberation, they argue, stressing the role of advertisements in reducing housewives to defenceless consumers.

Research material is presented on one important aspect of women's household tasks: the preparing of meals. The data are e.a. drawn from advertisements in ladies' journals, recipe folders, (business) archives and taperecorded interviews. In the period studied, housewives became much more dependent on market supplies in order to practise their cookery. It is shown that, in this process, women in the movement for rationalization of the household, played a pioneering role. Their beliefs and ideals on the modernization of the family, which have a material and an immaterial side, are exposed. Growing bonds between (expert) housewives and industry are considered as part of a new and complex figuration, taking shape in this period.

Els Bransen, *The premenstrual syndrome and the construction of 'woman'*

In research on the premenstrual syndrome reference is repeatedly made to the so called founders: Robert Frank, the discoverer in 1931, and Katharina Dalton, the one who described the modern syndrome in 1953. In this article an analysis is made of the illnesses that Frank, and respectively Dalton, describes. The differences and similarities between their 'hormonal women' are illustrated.

It is also suggested that the premenstrual syndrome, as a constant historical occurrence, is a construction. Following this, the background against which the development of a premenstrual syndrome became possible is described such as the developing endocrinology in the 1920's and '30's. In this way the intransigent preoccupations of the research on premenstrual syndrome are exposed and an attack is laun-

ched on the self-evident way of thinking about women as hormonal beings, open to the risks of a premenstrual syndrome.

Anna Donck, 'She was excellent'. The way in which the author of the Camera Obscura brought out his ideas on the education for girls

The *Camera Obscura* of Nic. Beets is known to be a work of literature which in its style is progressive, but in its content is conservative. It depicts a typical middle-class society in the Netherlands around 1840, and unlike the works of e.g. Charles Dickens, it is not critical of that society in any degree. Yet, it does not seem to be just a reflection of that society.

The story 'Een oude kennis' (An old friend) contains a chapter 'Hoe voortreffelijk zij was' (She was excellent), a complete sketch. It is prejudiced to such an extent that, in a very indirect and ironic way, the writer renounces the idea of education and schooling for girls, a subject which was beginning to be publicly discussed at the time.

My attention was, however, in the first instance drawn to a remark made by a character in the book who I could not understand. By looking at education for girls in that period, and, more generally, the position of housewives, I deduced what this character (Mrs. Deluw) must have meant with her remark about her daughter. She did not want her daughter to become educated, but she wanted her to study and read in order to attract an eligible husband. The writer, in depicting an ironic situation in which the woman is totally unaware of the fact that her daughter is not studying, but courting a boy, implies that learning is wasted on women.

Evelien Tonkens and Monique Volman, ... And lust for us all! On the death of a discussion

Is there a suggestion of a change from moralism to sexuality in the 1980's? And is, therefore the silence which has descended upon this discussion understandable? These questions are considered on the basis of articles written during the Women's Festivals in the Melkweg in Amsterdam in 1982 and 1985. In '82 two groups had completely opposing views: the 'moralists', who saw women's sexuality as the source of oppression and tested each new form of women's sexuality against this idea; and the 'liberalists' who felt that this limited women's sexuality too much. By '85 the 'moralism' of '82 has been thrown overboard by the majority. There appears to be a fairly general consensus that women's sexuality needs to be discovered and that the oppression standpoint forms a barrier against this. Nevertheless this should only be seen as a change from moralism to liberalism in a limited sense. It is certainly a change under the present day pressure of 'everything is allowed' but there are numerous forms of moralism hiding behind this liberalism. This is evident in the part played in this discussion by the concepts 'sexual violence' and 'women's sexuality'

and the way in which 'experts' are involved. The idea that norms lead to restrictions makes an explicate discussion on norms taboo. However, there is no way of talking about norms without running the risk of being denounced as a moralist. The discussion, therefore, does not so much end in a liberal consensus but runs aground in its taboos.

Gegevens over de auteurs

Els Bransen (1955) studeerde Psychologie; zij is als onderzoekster werkzaam bij Vrouwengezondheidsproject Aletta te Utrecht.

Anna Donck (1943) studeerde MO-A Engels, werkte 10 jaar in het bedrijfsleven en 10 jaar in het onderwijs; nu studeert ze Nederlands, Moderne Letterkunde aan de Rijksuniversiteit Utrecht.

Anneke H. van Otterloo studeerde Politieke en Sociale wetenschappen aan de Universiteit van Amsterdam. Zij is als parttime wetenschappelijk medewerkster verbonden aan de vakgroep Sociologie en Geschiedenis van deze Universiteit. Sinds 1983 bestudeert zij veranderingen in eetgewoonten en voedselbereiding in Nederland vanaf 1850.

Evelien Tonkens (1961) studeert Vrouwenstudies en Culturele Antropologie aan de Universiteit van Amsterdam.

Monique Volman (1960) studeerde Onderwijskunde aan de Vrije Universiteit van Amsterdam en is momenteel werkzaam bij de Stichting Centrum voor Onderwijs-onderzoek.

Rectificatie

In het artikel van Carla van Rooy, 'In adamskostuum. Over het sekseverschil in het naakt', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 32, 1987, nr. 4, pp. 438-447, zijn helaas twee vermeldingen verkeerd gecorrigeerd, beide op p. 447, noot 21.

– Het artikel van Eric de Kuyper waarnaar verwezen wordt betreft een eerdere versie: 'Het mannelijk lichaam in de Hollywood-film', in: *!Scopophilia. Het genot van het kijken*. Artikelenbundel bij het gelijknamige congres Vrouwenstudies, Tilburg 1985, p. 48.

– Ineke van den Bergen, 'Lachen met de neo-macho', in: *De Volkskrant*, 7-6-1986 (dus niet 1987).

Onze excuses.